

MAHKAMAH KONSTITUSI
REPUBLIK INDONESIA

UNDANG-UNDANG DASAR NAGARA REPUBLIK INDONÉSIA TAUN 1945

(TARJAMAHAN TEU RESMI)

MAHKAMAH KONSTITUSI
REPUBLIK INDONESIA

**UNDANG-UNDANG DASAR
NAGARA REPUBLIK INDONESIA TAUN 1945
(TARJAMAHAN TEU RESMI)**

**UNDANG-UNDANG DASAR
NAGARA REPUBLIK INDONESIA
TAUN 1945**

Tim Panarjamah:

Drs. H. Karna Yudibrata
Drs. Usép Kuswari, M.Pd.
Drs. Ruwéndi Permana, M.Hum.
Drs. Dingding Haérudin, M.Pd.
Agus Suhérman, S.Pd.

Rarancang jilid jeung rarancang buku:
Nanang Subékti, Mardian W

Citakan Munggaran, Novémber 2006

Tipamedal
**Sekretariat Jenderal dan Kepaniteraan
Mahkamah Konstitusi Republik Indonesia
2006**

MAHKAMAH KONSTITUSI
REPUBLIK INDONESIA

PIHATUR TIPAMEDAL

Salah sahiji program nu dipatéakeun ku Sekretariat Jéndral Kapaniteraan Mahkamah Konstitusi RI nyaéta narjamahkeun jeung ngalihaksarakeun Undang-Undang Dasar Nagara Républik Indonésia Taun 1945 (UUD 1945). Sawatara program nu geus réngsé dipigawé di antarana medalkeun UUD 1945 dina basa *Jawa ngoko* jeung *kromo inggil*, UUD 1945 basa Bali, UUD 1945 aksara Pégon atawa Arab Malayu, jeung UUD 1945 dina aksara Brailleu. Sawatara program nu keur digarap, di antarana narjamahkeun UUD 1945 kana basa Tionghoa, basa Arab, jeung kana basa *Jawa madhya*.

Sajumlahing program narjamahkeun UUD 1945 kana basa daérah téh minangka tarékah Mahkamah Konstitusi dina ngalaksanakeun amanat pasal 32 ayat (2) UUD 1945 nu nandeskeun yén nagara ngajénan jeung miara basa daérah minangka kabeungharan budaya nasional. Ku éta hal, masarakat dipalar baris leuwih mikaweruh UUD 1945 saupama maca dina basa daérahna séwang-séwangan.

Ieu UUD 1945 basa Sunda ogé saéstuna minangka salah sahiji hasil tarjamahan nu dikokolakeun ku Sekretariat Jéndral jeung Kapaniteraan MK. Éta program narjamahkeun téh bisa lumangsung ku alpukahna Sekretariat Jéndral jeung Kapaniteraan MK gawé bareng jeung Jurusan Pendidikan Basa Daérah/Sunda (JPBD) Fakultas Pendidikan Basa jeung Seni (FPBS) Universitas Pendidikan Indonésia (UPI), kalawan dilaksanakeun ku tim panarjamah nu dipapancénan ku JPBD FPBS UPI.

Teu cukup ku kitu, sanggeus draft tarjamahan réngsé dipigawé, éta hasil tarjamahan téh terus diadurénjomkeun dina lokakarya nu lumangsung dina tanggal 16 Séptémber, jeung 2-4 Novémber 2006. Éta lokakarya téh diiluan ku para ahli, akademisi, sastrawan, jeung budayawan Sunda, kalawan maksud sangkan draft UUD 1945 nu geus réngsé téa bisa disarungsum jeung diropéa deui, boh bisi aya kénéh hasil tarjamahan anu kurang loyog jeung naskah aslina. Tina éta lokakarya dihasilkeun naskah tarjamahan UUD 1945 nu dianggap leuwih merenah batan saméméhna. Leuwih ti kitu, éta naskah hasil lokakarya téh deuih dideres deui ku para ahli, pikeun ditilik jeung disaliksik deui kahéngkérana bari sakaligus dioméan. Nya hasil tina sababaraha tahap éta téh kiwari ngajenggléng mangrupa buku nu bisa kabaca ku balaréa.

Enas-enasna mah deuih, sanajan ieu UUD 1945 basa Sunda téh geus ditarékahan ku sawatara pihak dina sababaraha tahap, tapi tangtu baé ari

kahéngkérana mah baris ngagoréhél. Ku kituna, rupaning kamañdang jeung sawangan ti sing saha waé ogé kalintang dianti-antina, kalawan harepan, muga-muga waé upama hiji waktu ieu buku medal deui dina édisi saterusna, baris leuwih sampurna ti nu ayeuna.

Lian ti éta, perlu ditandesekeun yén ieu naskah tarjamahan téh lain naskah resmi nu bisa dijadikeun rujukan upama urang rék medar jeung madungdengkeun UUD 1945. Upama rék medar jeung madungdengkeun UUD 1945 mah rujukan resmina angger nu dina basa Indonésiana, luyu jeng unggelna pasal Pasal 36 UUD 1945, yén basa nagara nyaéta basa Indonésia.

Mungkas pihatur, guludagna rasa nu kebek ku kabungah baris marengan kana saban léngkah jeung tarékah singsaha waé ogé, utamana nu aya karep seja mileuleuheungkeun pikeun medalkeun deui ieu UUD 1945, boh pamaréntah boh masarakat, utamana pisan mah di lingkungan instansi/lembaga di Jawa Barat, sangkan ieu UUD 1945 dina basa Sunda téh bisa sumebar tur kapetik mangpaatna ku balaréa.

Jakarta, 20 Novémber 2006
Mahkamah Konstitusi
Sekretaris Jéndral,

Janédjri M. Gaffar

MAHKAMAH KONSTITUSI
REPUBLIK INDONESIA

PANGBAGÉA

KETUA MAHKAMAH KONSTITUSI RÉPUBLIK INDONÉSIA

Salah sahiji hasil nu geus kahontal ku bangsa Indonésia dina mangsa réformasi nyaéta parobahan UUD 1945 nu geus dilakukeun dina opat tahap. Éta parobahan téh dasar pisan, kalawan ngawengku méh sakabéh katangtuan nu aya dina UUD 1945. Tina jihat kuantitasna ogé geus bisa dicindekkeun yén saéstuna UUD 1945 téh geus opat kali ngarandapan parobahan, nyaéta parobahan anu tohaga sanajan ngaran UUD Nagara Républik Indonésia Taun 1945 tetep dipertahankeun. Upama dina naskah asli UUD 1945 eusina ngandung 71 katangtuan, tah sanggeus opat kali parobahan mah, matéri muatan UUD 1945 téh jadi 199 katangtuan.

Sanggeus réngsé ngayakeun parobahan konstitusional, tahapan saterusna nu kudu dipilampah téh nyaéta ngalaksanakeun UUD 1945 nu geus disarungsum téa. Ngalaksanakeun UUD 1945 ngawengku rupa-rupa kagiatan, ti mimiti konsolidasi norma hukum nepi ka prakna, kalawan ngalibetkeun sakumna komponén bangsa, boh pihak nu ngokolakeun nagara boh warga nagara. Éta hal patali jeung fungsi konstitusi nu lain ngan ngatur masalah politik jeung kalembagaan nagara wungkul.

Matéri UUD 1945 ngawengku dasar-dasar normatif nu fungsina jadi sarana kadali boh bisi aya nu méncog jeung nyéléwér dina dinamika kamekaran jaman, sakalian jadi sarana pikeun mekarkeun masarakat sarta sarana pikeun ngahontal cita-cita koléktif bangsa. Ngeunteung kana kakurangan sistem démokrasi politik di sawatara nagara di mancanagara, nu Undang-Undang Dasarna ukur dijadikeun konstitusi politik, nya ieu Undang-Undang Dasar téh eusina ngawengku dasar-dasar pikiran ngeunaan démokrasi ékonomi jeung démokrasi sosial. Ku kituna, ieu Undang-Undang Dasar téh bisa disebut konstitusi politik, konstitusi ékonomi jeung konstitusi sosial nu ngagambarkeun cita-cita koléktif bangsa deuih, boh dina widang politik, ékonomi, boh sosial-budaya, kalawan tetep ngajaga tingkat abstraksi dina ngarancangna minangka dasar hukum (*rechtsidee*).

Konstitusi di hiji pihak (a) nangtukeun wates kakawasaan minangka fungsi konstitusionalisme, tapi di pihak séjén (b) méré légitimasi kana kakawasaan pamaréntah. Konstitusi ogé (c) miboga fungsi minangka instrumén pikeun ngalihkeun kawenangan ti nu nyekel sungapan kakawasaan ka organ-organ kakawasaan nagara.

Sangkan UUD 1945 minangka konstitusi bangsa Indonésia bisa nohonan fungsina, sarta enggoning ngahontal tujuan nganagara sakumaha nu kaunggel dina Bubuka UUD 1945, nya UUD 1945 kudu bener-bener dilaksanakeun dina prakna. Dina ngalaksanakeunana téh gumantung kana tingkat kaweruh masarakat kana katangtuan nu aya dina UUD 1945 minangka wujud tina kasapukan sosial. UUD 1945 kakara bisa napak tur mungkin dilaksanakeun kalawan hadé upama masarakat nyaho kana hak-hak konstitusionalna, tepi ka bisa ngontrol nu ngaheuyek ieu nagara kitu deui aturan perundang-undanganana. Malahan mah, ilubiungna masarakat di nagara hukum anu démokratis téh ngan bisa ngawujud saupama masarakat ngalaksanakeun hak-hakna sakumaha nu dijamin ku konstitusi.

Salah sahiji masalah nu disanghareupan dina ngaraketkeun UUD 1945 minangka konstitusi urang ka masarakat umum sarta numuwuhkeun *the living constitution*, timbulna téh lantaran pedaran perkara konstitusi jeung matéri muatan nu dikandungna remen ngagunakeun rarangka mikir, sumber téori, jeung sumber prak-prakanana, katut istilah-istilahna malah, nu asalna ti nagara deungeun.

Ku kituna, perlu aya tarékah doméstikasi UUD 1945, nyaéta metakeun tarékah sangkan UUD 1945 jeung cara ngotéktakna téh ngindung kana pangalaman bangsa Indonésia jeung masalah nyata nu disanghareupan ku masarakat. Nu ngarotéktak sajarah katatanagaraan bangsa Indonésia salila ieu pamianganana masih ngulikbek ti jaman urang dijajah Walanda, padahal saméméhna gé geus aya karajaan-karajaan di wewengkon nusantara nu boga sistem jeung struktur katatanagaraan sorangan tur bisa dibandingkeun jeung sistem katatanagaraan modéren. Contona mah, ngabagi kakawasaan ti antara législatif, éksekutif, jeung yudikatif téh geus aya harita gé, sanajan kakawasaan raja dominan pisan, lantaran jadi pupuhu pikeun sakabéh lembaga nu ngajalankeun fungsi-fungsi kakawasaan. Malah prinsip démokrasi ogé geus katitén, lantaran nyieun putusan téh dilakukeun ku cara musawarah wakil-wakil masarakat, sanajan putusan ahir tetep dicangking ku pamingpin nu pangluhurna. Éta kanyataan sajarah téh bisa katangén di karajaan jeung unit pamaréntahan séjénna di sakuliah nusantara, upamana di Goa, Palémbang, Mataram, jeung lian-lianna.

Ku jalan ngayakeun élaborasi pangalaman bangsa Indonésia bari dipatalikeun jeung kamekaran UUD 1945, tangtu masarakat baris ngarasa yén sistem jeung eusining pikiran nu jadi matéri UUD 1945 téh lain perkara nu ahéng, tapi tumuwuh jeung mekar luyu jeung tumuwuh katut mekarna masarakat Indonésia. Lamun ieu hal dibarengan ku tarékah ngaraketkeun UUD 1945 ka masarakat, upamana baé cara nuliskeunana ngagunakeun basa jeung aksara daérah, ku masarakat UUD 1945 bisa dijieun tatapakan kahirupan ngamasarakat, mibangsa, jeung nganagara nu saéstuna. Masarakat baris bisa ngigelan rupaning pasualan nu disanghareupan dumasar kana norma-norma konstitusional. Ieu hal bisa ngajurung kana mekarna kahirupan jeung pikiran konstitusional luyu jeung kondisi tur kamekaran masarakat (*the living constitution*).

Lian ti éta, perlu aya tarékah tuluy-tumuluy pikeun ngaraketkeun UUD 1945 ka masarakat, tepi ka bisa numuwuhkeun budaya sadar konstitusi. Ieu tarékah téh bisa dilakonan ku jalan medalkeun UUD 1945 dina sababaraha vérsi basa jeung aksara daérah, sangkan aya rasa dalit anu

nganteng, tur ku kituna jadi tarékah enggoning miara jeung ngajénan éksisténsi basa daérah sakumaha nu diamanatkeun dina pasal 32 ayat (2) UUD 1945. Ku cara kieu deuih ngawujudna miara jeung ngamumulé basa daérah minangka kabeungharan budaya nasional téh.

***

Minangka tarékah ngaraketkeun UUD 1945 ka masarakat sangkan *the living constitution* ngawujud, MK RI geus medalkeun tarjamah UUD 1945 dina basa Jawa ngoko, basa Jawa lemes, aksara Arab Malayu, jeung basa Bali. Medalkeun UUD 1945 dina basa Sunda ogé tangtu bagian tina éta tarékah nu ditataan bieu.

Basa Sunda téh salah sahiji kabeungharan budaya nasional nu geus tumuwuh jeung mekar ti mimiti jaman karajaan-karajaan bihari. Bukti tinulis nu pangheubeulna ngeunaan basa Sunda kapanggih dina Prasasti Kawali, Ciamis, nu cék taksiran dijieunna dina mangsa pamaréntahan Prabu Niskala Wastukancana (1397-1475). Dumasar kana éta titilar karuhun, bisa dipastikeun yén basa Sunda téh geus aya tur mekar ti saméméh abad XIV.

Kiwari basa Sunda digunakeun dina pajemuhan sapopoé ku 27 juta urang, minangka basa nu panyaturna kadua panglobana di Indonésia sabada basa Jawa. Basa Sunda digunakeun utamana di wewengkon pakidulan Propinsi Banten, wewengkon Jawa Barat, malah tepi ka Cilacap jeung Cipamali Brebes, Jawa Tengah. Nya tangtu waé éta masarakat téh boga hak konstitusional pikeun nyaho jeung ngarti kana UUD 1945. Ku kituna, éta hak téh perlu difasilitasi ku jalan medalkeun UUD 1945 dina basa Sunda.

Medalkeun UUD 1945 dina basa Sunda téh dipiharep bisa ngajurung kana élaborasi kabeungharan peradaban jeung katatanagaraan bangsa Indonésia jaman bihari, kalawan disawang sacara kontékstual minangka dasar peradaban jeung katatanagaraan jaman kiwari. Basa Sunda téh warisan peradaban kalawan struktur katatanagaraana dina jaman karajaan-karajaan mangsa bihari.

Ieu UUD 1945 téh dihaturkeun ka bangsa Indonésia minangka salah sahiji bukti yén UUD 1945 téh konstitusi keur sakumna masarakat, pikeun ngajurung tumuwuh jeung hirupna konstitusi dina prakték kahirupan ngamasarakat, mibangsa, jeung nganagara (*the living contitution*).

Jakarta, 10 Novémber 2006

Prof. Dr. Jimly Asshiddiqie, S.H

Daftar Isi

Pihatur Tipamedal	v
Pangbagea Ketua Mahkamah Konstitusi RI	vii

Bagian Pertama

Undang-Undang Dasar Negara Republik Indonesia Taun 1945	1
Biodata Singget Nu Narjamahkeun	27

Bagian Kedua

Pengantar Penerbit	33
Kata Sambutan Ketua Mahkamah Konstitusi RI	35
Undang-Undang Dasar Negara Republik Indonesia Tahun 1945	41
Biodata Singkat Tim Penerjemah	66
Daftar Peserta Lokakarya	68

Undang-Undang Dasar Nagara Républik Indonésia Taun 1945 nu disundakeun tur dimuat dina ieu buku téh nyaéta **Undang-Undang Dasar Nagara Républik Indonésia Taun 1945 dina Sanaskah**, nyaéta gundukan tina Undang-Undang Dasar Nagara Républik Indonésia Taun 1945 Naskah Asli, Parobahan Kahiji, Parobahan Kadua, Parobahan Katilu, jeung Parobahan Kaopat.

**UNDANG-UNDANG DASAR
NAGARA REPUBLIK INDONÉSIA TAUN 1945
(TARJAMAHAN TEU RESMI)**

UNDANG-UNDANG DASAR NAGARA RÉPUBLIK INDONÉSIA
TAUN 1945

BUBUKA

(P r e a m b u l e)

Saéstuna kamerdékaan téh hak sakumna bangsa. Ku sabab kitu, penjajahan di sakuliah dunya kudu dimusnahkeun lantaran teu luyu jeung perikamanusaan tur perikaadilan.

Sarta perjuangan pergerakan kamerdékaan Indonésia geus cunduk kana waktu nu rahayu kalawan berekah salamet santosa nganteurkeun rayat Indonésia ka gapura kamerdékaan Nagara Indonésia nu merdéka, ngahiji, kawasa, adil, jeung ma'mur.

Ku berekahna rahmat Allah Nu Mahakawasa kalawan dijurung ku angen-angen nu luhung sangkan kahontal kahirupan kabangsaan nu bébas, nya ku kituna rayat Indonésia nétélakeun kamerdékaanana.

Saterusna, pikeun ngawangun hiji Pamaréntah Nagara Indonésia nu nangtayungan sakumna bangsa Indonésia jeung sakuliah lemah cai Indonésia sarta pikeun ngamajukeun karaharjaan umum, nyerdaskeun kahirupan bangsa, jeung milu ngalaksanakeun katartiban dunya dumasar kana kamerdékaan, karépéhrapihan nu langgeng jeung kaadilan sosial, nya disusun éta Kamerdékaan Kabangsaan Indonésia téh dina hiji Undang-Undang Dasar Nagara Indonésia, winangun Nagara Républik Indonésia nu ngagem kadaulatan rayat sarta dumasar kana Katuhanan Nu Maha Esa, Kamanusaan nu adil jeung beradab, Persatuan Indonésia, jeung Karayatan nu dipingpin ku hikmah kawijaksanaan dina Permusawarahan/Perwakilan, bari jeung ngawujudkeun Kaadilan sosial pikeun sakumna rayat Indonésia.

UNDANG-UNDANG DASAR

BAB I
WANGUN JEUNG KADAULATAN

Pasal 1

- (1) Nagara Indonésia téh Nagara Kesatuan, dina wangun Républik.
- (2) Kadaulatan aya dina cangkungan rayat sarta dilaksanakeun nurutkeun Undang-Undang Dasar. ***)

---

*) : Parobahan Kahiji
**) : Parobahan Kadua
***) : Parobahan Katilu
****) : Parobahan Kaopa

- (3) Nagara Indonésia téh nagara hukum. ***)

**BAB II
MAJELIS PERMUSAWARATAN RAYAT**

Pasal 2

- (1) Majelis Permusawaratan Rayat diwangun ku anggota Déwan Perwakilan Rayat jeung Déwan Perwakilan Daérah nu dipilih dina pemilihan umum tur diatur saterusna ku undang-undang. *****)
- (2) Majelis Permusawaratan Rayat ngayakeun sidang saeutikna sakali dina lima taun di ibukota nagara.
- (3) Sagala putusan Majelis Permusawaratan Rayat ditetepkeun ku sora panglobana.

Pasal 3

- (1) Majelis Permusawaratan Rayat boga wewenang pikeun ngarobah jeung netepkeun Undang-Undang Dasar. ***)
- (2) Majelis Permusawaratan Rayat ngistréan Présidén jeung/atawa Wakil Présidén. ***/*****)
- (3) Majelis Permusawaratan Rayat ngan bisa ngeureunkeun Présidén jeung/atawa Wakil Présidén dina mangsa jabatanana nurutkeun Undang-Undang Dasar. ***/*****)

**BAB III
KAKAWASAAN PAMARÉNTAHAN NAGARA**

Pasal 4

- (1) Présidén Républik Indonésia nyangking kakawasaan pamaréntahan nurutkeun Undang-Undang Dasar.
- (2) Dina ngalaksanakeun kawajibanana Présidén dibantu ku saurang Wakil Présidén.

Pasal 5

- (1) Présidén boga hak pikeun ngajukeun rancangan undang-undang ka Déwan Perwakilan Rayat. *)

---

*) : Parobahan Kahiji
**) : Parobahan Kadua
***) : Parobahan Katilu
*****) : Parobahan Kaopa

- (2) Présidén netepkeun peraturan pamaréntah pikeun ngajalankeun undang-undang sakumaha mistina.

Pasal 6

- (1) Calon Présidén jeung calon Wakil Présidén kudu warga nagara Indonésia ti barang lahir jeung teu kungsi narima jadi kawarganagaraan séjén lantaran kahayang sorangan, teu kungsi hianat ka nagara, sarta mampu boh rohani boh jasmani pikeun ngalaksanakeun tugas jeung kawajiban salaku Présidén jeung Wakil Présidén. ***)
- (2) Sarat-sarat pikeun jadi Présidén jeung Wakil Présidén diatur saterusna ku undang-undang. ***)

Pasal 6A

- (1) Présidén jeung Wakil Présidén dipilih papasangan sacara langsung ku rayat. ***)
- (2) Pasangan Présidén jeung Wakil Présidén diusulkeun ku partéy politik atawa gabungan partéy politik pamilon pemilihan umum saméméh dilaksanakeun pemilihan umum. ***)
- (3) Pasangan Présidén jeung Wakil Présidén nu meunang sora leuwih ti lima puluh persén tina jumlah sora dina pemilihan umum kalawan sakurang-kurangna dua puluh persén sora di unggal propinsi nu nyebar di leuwih ti satengah jumlah propinsi di Indonésia, diistrénan jadi Présidén jeung Wakil Présidén. ***)
- (4) Dina hal taya pasangan calon Présidén jeung Wakil Présidén nu kapilih, dua pasangan calon nu meunang sora panglobana kahiji jeung kadua dina pemilihan umum, dipilih deui ku rayat sacara langsung; pasangan nu meunang sora rayat panglobana diistrénan salaku Présidén jeung Wakil Présidén. *****)
- (5) Tata cara ngalaksanakeun pemilihan Présidén jeung Wakil Présidén saterusna diatur dina undang-undang. ***)

Pasal 7

Présidén jeung Wakil Présidén nyangking jabatan lilana lima taun, sarta sabadana bisa dipilih deui dina éta jabatan, ngan keur sakali mangsa jabatan. *)

---

*) : Parobahan Kahiji
**) : Parobahan Kadua
***) : Parobahan Katilu
*****) : Parobahan Kaopa

Pasal 7A

Présidén jeung/atawa Wakil Présidén bisa dicureunkeun dina mangsa jabatanana ku Majelis Permusawaratan Rayat dumasar usul ti Déwan Perwakilan Rayat, boh saupama kabuktian ngalanggar hukum, mangrupa ngahianat ka nagara, korupsi, nyogok, atawa milampah tindak pidana beurat lianna, atawa milampah codéka, sarta saupama kabuktian teu nohonan pasaratan deui salaku Présidén jeung/atawa Wakil Présidén.

Pasal 7B

- (1) Usul ngeureunkeun Présidén jeung/atawa Wakil Présidén bisa diajukeun ku Déwan Perwakilan Rayat ka Majelis Permusawaratan Rayat kalawan ti anggalna kudu ngajukeun heula pamedih ka Mahkamah Konstitusi pikeun mariksa, ngadilan, jeung mutuskeun sawangan Déwan Perwakilan Rayat yén Présidén jeung/atawa Wakil Présidén geus ngalanggar hukum mangrupa hianat ka nagara, korupsi, nyogok, tindak pidana beurat lianna, atawa milampah codéka; jeung/atawa sawangan yén Présidén jeung/atawa Wakil Présidén geus teu nyumponan pasaratan deui salaku Présidén jeung/atawa Wakil Présidén. ***)
- (2) Pamanggih Déwan Perwakilan Rayat yén Présidén jeung/atawa Wakil Présidén geus ngalanggar hukum atawa geus teu nyumponan pasaratan deui salaku Présidén jeung/atawa Wakil Présidén téh nyaéta dina raraga ngalaksanakeun fungsi panitén Déwan Perwakilan Rayat. ***)
- (3) Ajuan pamedih Déwan Perwakilan Rayat ka Mahkamah Konstitusi ngan bisa dilaksanakeun upama meunang pangrojong ti sakurang-kurangna 2/3 jumlah anggota Déwan Perwakilan Rayat nu hadir dina sidang paripurna nu dihadiran ku sakurang-kurangna 2/3 tina jumlah anggota Déwan Perwakilan Rayat. ***)
- (4) Mahkamah Konstitusi wajib mariksa, ngadilan, jeung mutuskeun saadil-adilna kana éta pamanggih Déwan Perwakilan Rayat saelat-elatna salapan puluh poé ti saprak pamedih Déwan Perwakilan Rayat téa katarima ku Mahkamah Konstitusi. ***)
- (5) Upama Mahkamah Konstitusi mutuskeun yén Présidén jeung/atawa Wakil Présidén kabuktian ngalanggar hukum mangrupa hianat ka nagara, korupsi, nyogok, atawa milampah tindak pidana beurat lianna, milampah codéka; boh saupama kabuktian teu nyumponan pasaratan deui salaku Présidén jeung/atawa Wakil Présidén, Déwan Perwakilan

---

*) : Parobahan Kahiji
**) : Parobahan Kadua
***) : Parobahan Katilu
****) : Parobahan Kaopa

Rayat ngayakeun sidang paripurna pikeun neruskeun usul ngeureunkeun Présidén jeung/atawa Wakil Présidén ka Majelis Permusawaratan Rayat. ***)

- (6) Majelis Permusawaratan Rayat wajib ngayakeun sidang pikeun mutuskeun éta usul Déwan Perwakilan Rayat saelat-elatna tilu puluh poé ti saprak éta usul katarima ku Majelis Permusawaratan Rayat. ***)
- (7) Putusan Majelis Permusawaratan Rayat dumasar kana usul ngeureunkeun Présidén jeung/atawa Wakil Présidén kudu diputuskeun dina rapat paripurna Majelis Permusawaratan Rayat nu dihadiran ku sakurang-kurangna 3/4 jumlah anggota disaluyuan ku sakurang-kurangna 2/3 jumlah nu hadir, sabada Présidén jeung/atawa Wakil Présidén dibéré kasempetan pikeun méré penjelasan dina rapat paripurna Majelis Permusawaratan Rayat. ***)

Pasal 7C

Présidén teu meunang ngabekukeun jeung/atawa ngabubarkeun Déwan Perwakilan Rayat. ***)

Pasal 8

- (1) Upama Présidén tilar dunya, eureun, dieureunkeun, atawa teu bisa nohonan kawajiban dina mangsa jabatanana, manéhna diganti ku Wakil Présidén nepi ka réngsé mangsa jabatanana. ***)
- (2) Upama kajadian kakosongan Wakil Présidén, saelat-elatna dina waktu genep puluh poé, Majelis Permusawaratan Rayat ngayakeun sidang pikeun milih Wakil Présidén tina dua calon nu diusulkeun ku Présidén. ***)
- (3) Upama Présidén jeung Wakil Présidén tilar dunya, eureun, dieureunkeun, atawa teu bisa nohonan kawajiban dina mangsa jabatanana sacara babarengan, nu ngalaksanakeun tugas kaprésidénan téh nyaéta Menteri Luar Negeri, Menteri Dalam Negeri, jeung Menteri Pertahanan sacara babarengan. Saelat-elatna tilu puluh poé ti harita Majelis Permusawaratan Rayat ngayakeun sidang pikeun milih Présidén jeung Wakil Présidén tina dua pasangan calon Présidén jeung Wakil Présidén nu diusulkeun ku partéy politik atawa gabungan partéy politik nu pasangan calon Présidén jeung Wakil Présidénna meunang sora panglobana kahiji jeung kadua dina pemilihan umum saméméhna, nepi ka réngsé mangsa jabatanana. *****)

---

^) : Parobahan Kahiji
^^) : Parobahan Kadua
^^^) : Parobahan Katilu
****) : Parobahan Kaopa

Pasal 9

- (1) Méméh nyangking jabatanana, Présidén jeung Wakil Présidén ngedalkeun sumpah nurutkeun agama, atawa ngedalkeun jangji kalawan daria di hareupeun Majelis Permusawaratan Rayat jeung Déwan Perwakilan Rayat saperti kieu:

Sumpah Présidén (Wakil Présidén):

“Demi Allah, kuring sumpah baris nyumponan kawajiban Présidén Républik Indonésia (Wakil Présidén Républik Indonésia) kalawan sahadé-hadéna jeung saadil-adilna, pengkuh kana Undang-Undang Dasar jeung ngajalankeun sagala undang-undang katut peraturan kalawan cepet lempeng sarta babakti ka Nusa jeung Bangsa.”

Jangji Présidén (Wakil Présidén):

“Kuring jangji, kalawan daria baris nyumponan kawajiban Présidén Républik Indonésia (Wakil Présidén Républik Indonésia) kalawan sahadé-hadéna jeung saadil-adilna, nyekel pengkuh Undang-Undang Dasar jeung ngalaksanakeun undang-undang katut peraturan kalawan cepet lempeng sarta babakti ka Nusa jeung Bangsa.” *)

- (2) Upama Majelis Permusawaratan Rayat atawa Déwan Perwakilan Rayat teu bisa ngayakeun sidang, Présidén jeung Wakil Présidén ngedalkeun sumpah nurutkeun agama, atawa ngedalkeun jangji kalawan daria di hareupeun pingpinan Majelis Permusawaratan Rayat bari disaksian ku pingpinan Mahkamah Agung. *)

Pasal 10

Présidén nyekel kakawasaan nu pangluhurna di Angkatan Darat, Angkatan Laut, jeung Angkatan Udara.

Pasal 11

- (1) Présidén kalawan kasaluyuan Déwan Perwakilan Rayat nétélakeun perang, ngawujudkeun perdaméyan jeung perjangjian jeung nagara séjén. ****)
- (2) Présidén dina ngayakeun perjangjian internasional lianna nu nimbulkeun akibat lega tur mendasar kana kahirupan rayat nu patali jeung bangbaluh keuangan nagara, jeung/atawa ngudukeun parobahan atawa nyieun undang-undang kudu disatujuan ku Déwan Perwakilan Rayat. ***)

---

*) : Parobahan Kahiji
**) : Parobahan Kadua
***) : Parobahan Katilu
****) : Parobahan Kaopa

- (3) Katangtuan saterusna perkara perjangjian internasional diatur ku undang-undang. ***)

Pasal 12

Présidén nétélakeun kaayaan bahaya. Sarat-sarat jeung akibat tina kaayaan bahaya ditetepkeun ku undang-undang.

Pasal 13

- (1) Présidén ngangkat duta jeung konsul.
- (2) Dina perkara ngangkat duta, Présidén ngéstoikeun pertimbangan Déwan Perwakilan Rayat. *)
- (3) Présidén narima ditempatkeunana duta nagara séjén kalawan ngéstoikeun pertimbangan Déwan Perwakilan Rayat. *)

Pasal 14

- (1) Présidén méré grasi jeung réhabilitasi kalawan ngéstoikeun pertimbangan Mahkamah Agung. *)
- (2) Présidén méré amnésti jeung abolisi kalawan ngéstoikeun pertimbangan Déwan Perwakilan Rayat. *)

Pasal 15

Présidén méré gelar, tanda jasa, jeung tanda kahormatan séjénna nu diatur ku undang-undang. *)

Pasal 16

Présidén ngawangun déwan pertimbangan nu tugasna méré naséhat jeung pertimbangan ka Présidén, nu saterusna diatur dina undang-undang. *****)

Pasal 17

- (1) Présidén dibantu ku menteri-menteri nagara.
- (2) Éta menteri-menteri téh diangkat jeung diureunkeun ku Présidén. *)

---

*) : Parobahan Kahiji
**) : Parobahan Kadua
***) : Parobahan Katilu
*****) : Parobahan Kaopa

- (3) Unggal menteri ngurus widang garapan nu geus ditangtukeun dina pamaréntahan. *)
- (4) Ngawangun, ngarobah, jeung ngabubarkeun kementerian nagara diatur dina undang-undang. ***)

BAB VI PAMARÉNTAHAN DAÉRAH

Pasal 18

- (1) Nagara Kesatuan Républik Indonésia dibagi jadi daérah-daérah propinsi sarta éta daérah propinsi téh dibagi jadi kabupatén jeung kota; tiap-tiap propinsi, kabupatén, jeung kota boga pamaréntahan daérah, nu diatur ku undang-undang. **)
- (2) Pamaréntah daérah propinsi, daérah kabupatén, jeung kota ngatur jeung ngurus sorangan urusan pamaréntahan nurutkeun asas otonomi jeung tugas pembantuan. **)
- (3) Pamaréntah daérah propinsi, daérah kabupatén, jeung kota boga Déwan Perwakilan Rayat Daérah nu anggota-anggotana dipilih dina pemilihan umum. **)
- (4) Gubernur, Bupati, jeung Walikota masing-masing salaku kapala pamaréntah daérah propinsi, kabupatén, jeung kota dipilih sacara démokratis. **)
- (5) Pamaréntahan daérah ngajalankeun otonomi kalawan laluasa, iwal urusan pamaréntahan nu ku undang-undang ditangtukeun jadi urusan Pamaréntah Pusat. **)
- (6) Pamaréntah daérah boga hak netepkeun peraturan daérah jeung peraturan-peraturan lianna pikeun ngalaksanakeun otonomi jeung tugas pembantuan. **)
- (7) Susunan jeung tata cara ngajalankeun pamaréntahan daérah diatur dina undang-undang. **)

Pasal 18A

- (1) Hubungan wewenang antara pamaréntah pusat jeung pamaréntah daérah propinsi, kabupatén, jeung kota atawa antara propinsi jeung kabupatén jeung kota, diatur ku undang-undang kalawan merhatikeun kahususan jeung keragaman daérah. **)

---

*) : Parobahan Kahiji
**) : Parobahan Kadua
***) : Parobahan Katilu
****) : Parobahan Kaopa

- (2) Hubungan keuangan, layanan umum, pamangpaatan sumber daya alam jeung sumber daya séjénna antara pamaréntah pusat jeung pamaréntah daérah diatur jeung dilaksanakeun sacara adil tur luyu dumasar kana undang-undang. **)

Pasal 18B

- (1) Nagara ngaku jeung ngajénan satuan-satuan pamaréntahan daérah nu boga sifat husus atawa sifat istimewa nu diatur ku undang-undang. **)
- (2) Nagara ngaku jeung ngajénan golongan-golongan masarakat hukum adat sarta hak-hak tradisionalna satungtung hirup kénéh tur luyu jeung kamekaran masarakat katut prinsip Nagara Kesatuan Républik Indonésia, nu diatur dina undang-undang. **)

**BAB VII
DÉWAN PERWAKILAN RAYAT**

Pasal 19

- (1) Anggota Déwan Perwakilan Rayat dipilih dina pemilihan umum. **)
- (2) Susunan Déwan Perwakilan Rayat diatur ku undang-undang. **)
- (3) Déwan Perwakilan Rayat ngayakeun sidang sakurang-kurangna sakali dina sataun. **)

Pasal 20

- (1) Déwan Perwakilan Rayat nyekel kakawasaan pikeun nyieun undang-undang. *)
- (2) Unggal rancangan undang-undang dibahas ku Déwan Perwakilan Rayat jeung Présidén pikeun disatujuan babarengan. *)
- (3) Upama éta rancangan undang-undang teu disatujuan babarengan, éta rancangan undang-undang téh teu meunang diajukeun deui dina persidangan Déwan Perwakilan Rayat mangsa éta. *)
- (4) Présidén ngesahkeun rancangan undang-undang nu geus disatujuan babarengan pikeun jadi undang-undang. *)
- (5) Dina hal rancangan undang-undang nu geus disatujuan babarengan téa teu disahkeun ku Présidén dina waktu tilu puluh poé ti saprak

---

*) : Parobahan Kahiji
**) : Parobahan Kadua
***) : Parobahan Katilu
****) : Parobahan Kaopa

éta rarancang undang-undang disatujuan, éta rarancang undang-undang téh sah jadi undang-undang tur wajib diundangkeun. **)

Pasal 20A

- (1) Déwan Perwakilan Rayat boga fungsi législati, fungsi anggaran, jeung fungsi pengawasan. **)
- (2) Dina ngalaksanakeun fungsina, salian ti hak nu diatur dina pasal-pasal séjén tina ieu Undang-Undang Dasar, Déwan Perwakilan Rayat boga hak interpelasi, hak angké, jeung hak nembrakkeun pamadegan. **)
- (3) Salian ti hak nu diatur dina pasal-pasal séjén ieu Undang-Undang Dasar, tiap-tiap anggota Déwan Perwakilan Rayat boga hak ngajukeun pertanyaan, nepikeun usul jeung pamadegan sarta hak imunitas. **)
- (4) Katangtuan saterusna ngeunaan hak Déwan Perwakilan Rayat jeung hak anggota Déwan Perwakilan Rayat diatur dina undang-undang. **)

Pasal 21

Anggota Déwan Perwakilan Rayat boga hak ngajukeun usul rarancang undang-undang. *)

Pasal 22

- (1) Dina hal ihwal dipaksa ku kaayaan genting, Présidén boga hak pikeun netepkeun peraturan pamaréntah gaganti undang-undang.
- (2) Éta peraturan pamaréntah téh kudu disatujuan ku Déwan Perwakilan Rayat dina persidangan sapandeurieunana.
- (3) Upama teu disatujuan, éta peraturan pamaréntah téh kudu dicabut.

Pasal 22A

Katangtuan saterusna ngeunaan tata cara nyieun undang-undang diatur ku undang-undang. **)

Pasal 22B

Anggota Déwan Perwakilan Rayat bisa dieureunkeun tina jabatanana, nu sarat-sarat katut tata carana diatur dina undang-undang. **)

---

*) : Parobahan Kahiji
**) : Parobahan Kadua
***) : Parobahan Katilu
****) : Parobahan Kaopa

BAB VIIA ^{***})
DÉWAN PERWAKILAN DAÉRAH

Pasal 22C

- (1) Anggota Déwan Perwakilan Daérah dipilih ti unggal propinsi dina pemilihan umum. ^{***})
- (2) Anggota Déwan Perwakilan Daérah ti unggal propinsi jumlahna sarua jeung jumlah sakabéh éta anggota Déwan Perwakilan Daérah téh teu leuwih ti sapertilu jumlah anggota Déwan Perwakilan Rayat. ^{***})
- (3) Déwan Perwakilan Daérah ngayakeun sidang sakurang-kurangna sakali dina sataun. ^{***})
- (4) Susunan jeung kalungguhan Déwan Perwakilan Daérah diatur ku undang-undang. ^{***})

Pasal 22D

- (1) Déwan Perwakilan Daérah bisa ngajukeun ka Déwan Perwakilan Rayat rarancang undang-undang nu patali jeung otonomi daérah, hubungan pusat jeung daérah, ngawangun jeung mekarkeun sarta ngagabungkeun daérah, ngokolakeun sumber daya alam jeung sumber daya ékonomi séjénna, sarta nu patali jeung perimbangan keuangan pusat jeung daérah. ^{***})
- (2) Déwan Perwakilan Daérah milu ngabahas rarancang undang-undang nu patali jeung otonomi daérah; hubungan pusat jeung daérah; ngawangun, mekarkeun jeung ngagabungkeun daérah; ngokolakeun sumber daya alam jeung sumber daya ékonomi séjénna, sarta perimbangan keuangan pusat jeung daérah; sarta méré pertimbangan ka Déwan Perwakilan Rayat kana rarancang undang-undang anggaran pendapatan jeung balanja nagara jeung rarancang undang-undang nu patalina jeung pajeg, pendidikan, katut agama. ^{***})
- (3) Déwan Perwakilan Daérah bisa ngayakeun pengawasan kana dilaksanakeunana undang-undang ngeunaan: otonomi daérah, ngawangun, mekarkeun jeung ngagabungkeun daérah, hubungan pusat jeung daérah, ngokolakeun sumber daya alam jeung sumber daya ékonomi séjénna, dilaksanakeunana anggaran pendapatan jeung balanja nagara, pajeg, pendidikan, jeung agama sarta nepikeun hasil pengawasanana ka Déwan Perwakilan Rayat pikeun bahan pertimbangan sangkan aya lajuning lakuna. ^{***})
- (4) Anggota Déwan Perwakilan Daérah bisa dieureunkeun tina jabatanana nu sarat-sarat jeung tata carana diatur dina undang-undang. ^{***})

---

^{*)} : Parobahan Kahiji
^{**)} : Parobahan Kadua
^{***)} : Parobahan Katilu
^{****)} : Parobahan Kaopa

BAB VIIB ***)
PEMILIHAN UMUM

Pasal 22E

- (1) Pemilihan umum dilaksanakeun sacara langsung, umum, bébas, rasiah, jujur, jeung adil unggal lima taun sakali. ***)
- (2) Pemilihan umum diayakeun pikeun milih anggota Déwan Perwakilan Rayat, Déwan Perwakilan Daérah, Présidén jeung Wakil Présidén jeung Déwan Perwakilan Rayat Daérah. ***)
- (3) Pamilon pemilihan umum pikeun milih anggota Déwan Perwakilan Rayat jeung anggota Déwan Perwakilan Rayat Daérah nyaéta partéy politik. ***)
- (4) Pamilon pemilihan umum pikeun milih anggota Déwan Perwakilan Daérah nyaéta jinisna pribadi. ***)
- (5) Pemilihan umum diayakeun ku komisi pemilihan umum nu sipatna nasional, tetep, jeung mandiri. ***)
- (6) Katangtuan saterusna ngeunaan pemilihan umum diatur ku undang-undang. ***)

BAB VIII
HAL KEUANGAN

Pasal 23

- (1) Anggaran pendapatan jeung balanja nagara minangka wujud ngokolakeun keuangan nagara ditetepkeun unggal taun ku undang-undang sarta dilaksanakeun sacara bruk-brak jeung tanggung jawab pikeun kautamaan kama'muran rayat. ***)
- (2) Rarancang undang-undang anggaran pendapatan jeung balanja nagara diajukeun ku Présidén pikeun dibahas babarengan jeung Déwan Perwakilan Rayat kalawan ngéstoikeun pertimbangan Déwan Perwakilan Daérah. ***)
- (3) Saupama Déwan Perwakilan Rayat teu nyatujuan rarancang anggaran pendapatan jeung balanja nagara nu diusulkeun ku Présidén, Pamaréntah ngajalankeun Anggaran Pendapatan jeung Balanja Nagara taun saméméhna. ***)

---

*) : Parobahan Kahiji
**) : Parobahan Kadua
***) : Parobahan Katilu
****) : Parobahan Kaopa

Pasal 23A

Pajeg jeung pungutan séjén nu sipatna maksa pikeun kaperluan nagara diatur ku undang-undang. ***)

Pasal 23B

Wujud jeung harga mata uang ditetepkeun ku undang-undang. ***)

Pasal 23C

Hal-hal séjén ngeunaan keuangan nagara diatur ku undang-undang. ***)

Pasal 23D

Nagara boga bank séntral nu susunan, kalungguhan, kawenangan, tanggung jawab, jeung kamandirianana diatur ku undang-undang. *****)

BAB VIII A ***)
BADAN PEMERIKSA KEUANGAN

Pasal 23E

- (1) Pikeun mariksa dikokolakeunana jeung tanggung jawab ngeunaan keuangan nagara diayakeun hiji Badan Pemeriksa Keuangan nu bébas tur mandiri. ***)
- (2) Hasil pamariksaan keuangan nagara dipasrahkeun ka Déwan Perwakilan Rayat, Déwan Perwakilan Daérah, jeung Déwan Perwakilan Rayat Daérah, luyu jeung kawenanganana. ***)
- (3) Hasil pamariksaan téa lajuning lakuna dilaksanakeun ku lembaga perwakilan jeung/atawa badan nu luyu jeung undang-undang. ***)

Pasal 23F

- (1) Anggota Badan Pemeriksa Keuangan dipilih ku Déwan Perwakilan Rayat kalawan ngéstokeun pertimbangan Déwan Perwakilan Daérah jeung diresmikeun ku Présidén. ***)

---

*) : Parobahan Kahiji
**) : Parobahan Kadua
***) : Parobahan Katilu
*****) : Parobahan Kaopa

- (2) Pingpinan Badan Pemeriksa Keuangan dipilih ti anggota jeung ku anggota. ***)

Pasal 23G

- (1) Badan Pemeriksa Keuangan dumukna di ibukota nagara, jeung boga wakil di tiap propinsi. ***)
- (2) Katangtuan saterusna ngeunaan Badan Pemeriksa Keuangan diatur ku undang-undang. ***)

BAB IX KAKAWASAAN KEHAKIMAN

Pasal 24

- (1) Kakawasaan kehakiman téh kakawasaan nu merdéka pikeun ngajalankeun peradilan geusan nanjeurkeun hukum jeung kaadilan. ***)
- (2) Kakawasaan kehakiman dilakukeun ku hiji Mahkamah Agung jeung badan peradilan nu aya sahandapeunana di lingkungan peradilan umum, lingkungan peradilan agama, lingkungan peradilan militér, lingkungan peradilan tata usaha nagara, jeung ku hiji Mahkamah Konstitusi. ***)
- (3) Badan-badan séjén nu fungsina patali jeung kakawasaan kehakiman diatur dina undang-undang. *****)

Pasal 24A

- (1) Mahkamah Agung boga wewenang ngadilan dina tingkat kasasi, nguji peraturan perundang-undangan sahandapeun undang-undang kana undang-undang, jeung boga wewenang séjénna nu diwenangkeun ku undang-undang. ***)
- (2) Hakim agung kudu boga integritas jeung kapribadian nu tanpa codéka, adil, profésional, jeung boga pangalaman dina widang hukum. ***)
- (3) Calon hakim agung diusulkeun ku Komisi Yudisial ka Déwan Perwakilan Rayat pikeun disatujuan nu saterusna ditetepkeun salaku hakim agung ku Présidén. ***)
- (4) Ketua jeung wakil ketua Mahkamah Agung dipilih ti hakim agung jeung ku hakim agung. ***)

---

*) : Parobahan Kahiji
**) : Parobahan Kadua
***) : Parobahan Katilu
*****) : Parobahan Kaopa

- (5) Susunan, kalungguhan, kaanggotaan, jeung hukum acara Mahkamah Agung sarta badan peradilan sahandapeunana diatur ku undang-undang. ***)

Pasal 24B

- (1) Komisi Yudisial sifatna mandiri nu boga wewenang ngusulkeun pikeun ngangkat hakim agung jeung boga wewenang séjén dina raraga ngajaga jeung nanjeurkeun kahormatan, kaluhungan martabat, sarta paripolah hakim. ***)
- (2) Anggota Komisi Yudisial kudu boga pangaweruh jeung pangalaman dina widang hukum sarta boga integritas jeung kapribadian nu tanpa codéka. ***)
- (3) Anggota Komisi Yudisial diangkat jeung dieureunkeun ku Présidén kalawan disatujuan ku Déwan Perwakilan Rayat. ***)
- (4) Susunan, kalungguhan, jeung kaanggotaan Komisi Yudisial diatur ku undang-undang. ***)

Pasal 24C

- (1) Mahkamah Konstitusi boga wewenang pikeun ngadilan dina tingkat munggaran jeung pamungkas nu putusanana sifatna final pikeun nguji undang-undang kana Undang-Undang Dasar, mutus pacéngkadan kawenangan lembaga nagara nu wewenangna diwenangkeun ku Undang-Undang Dasar, mutus dibubarkeunana partéy politik, jeung mutus pacogrégan hasil pemilihan umum. ***)
- (2) Mahkamah Konstitusi wajib méré putusan kana pamanggih Déwan Perwakilan Rayat ngeunaan sangkaan pelanggaran ku Présidén jeung/ atawa Wakil Présidén nurutkeun Undang-Undang Dasar. ***)
- (3) Mahkamah Konstitusi boga salapan urang anggota hakim konstitusi nu ditetepkeun ku Présidén, nu diajukeun masing-masing tilu urang ku Mahkamah Agung, tilu urang ku Déwan Perwakilan Rayat, jeung tilu urang ku Présidén. ***)
- (4) Ketua jeung Wakil Ketua Mahkamah Konstitusi dipilih ti hakim konstitusi jeung ku hakim konstitusi. ***)
- (5) Hakim konstitusi kudu boga integritas jeung kapribadian nu tanpa codéka, adil, nagarawan nu ngawasa perkara konstitusi jeung katatanagaraan, jeung teu ngarangkep salaku pejabat nagara. ***)
- (6) Ngangkat jeung ngeureunkeun hakim konstitusi, hukum acara jeung katangtuan séjénna ngeunaan Mahkamah Konstitusi diatur ku undang-undang. ***)

---

*) : Parobahan Kahiji
**) : Parobahan Kadua
***) : Parobahan Katilu
****) : Parobahan Kaopa

Pasal 25

Sarat-sarat pikeun jadi jeung dieureunkeunana salaku hakim ditetepkeun ku undang-undang.

BAB IXA)
WILAYAH NAGARA**

Pasal 25A *****)

Nagara Kesatuan Républik Indonésia téh nyaéta hiji nagara kapuloan nu cirina Nusantara kalawan wewengkon nu wates-wates jeung hak-hakna ditetepkeun ku undang-undang. **)

**BAB X
WARGA NAGARA JEUNG PENDUDUK **)**

Pasal 26

- (1) Nu jadi warga nagara nyaéta jalma-jalma bangsa Indonésia asli jeung jalma-jalma bangsa séjén nu disahkeun ku undang-undang salaku warga nagara.
- (2) Penduduk nyaéta warga nagara Indonésia jeung urang asing nu matuh di Indonésia. **)
- (3) Hal-hal ngeunaan warga nagara jeung penduduk diatur ku undang-undang. **)

Pasal 27

- (1) Sakumna warga nagara sarua kalungguhanana dina hukum jeung pamaréntahan jeung wajib ngajungjung hukum jeung pamaréntahan kalawan taya nu diiwalkeun.
- (2) Tiap-tiap warga nagara boga hak meunang pakasaban jeung kahirupan nu pantes pikeun kamanusaan.
- (3) Unggal warga nagara boga hak jeung wajib ilubiung dina upaya ngabéla nagara. **)

---

*) : Parobahan Kahiji
**) : Parobahan Kadua
***) : Parobahan Katilu
*****) : Parobahan Kaopa

Pasal 28

Kamerdékaan berserikat jeung ngumpul, ngutarakeun pamadegan sacara lisan jeung tulisan jeung nu séjénna ditétepikeun ku undang-undang.

BAB XA **)
HAK ASASI MANUSA

Pasal 28A

Unggal jalma boga hak pikeun hirup sarta boga hak pikeun ngukuhan hirup jeung kahirupanana. **)

Pasal 28B

- (1) Unggal jalma boga hak pikeun ngawangun kulawarga jeung ngarundaykeun turunan ku cara kawin sah. **)
- (2) Unggal budak boga hak kana kalumangsungan hirup, tumuwuh, jeung mekar sarta boga hak meunang panangtayungan tina panandasa jeung diskriminasi. **)

Pasal 28C

- (1) Unggal jalma boga hak pikeun mekarkeun diri ku cara nyumponan pangabutuh dasarna, boga hak meunang pendidikan jeung meunang mangpaat tina élmu pangaweruh jeung téknologi, seni jeung budaya, geusan ngaronjatkeun ajén hirupna jeung geusan karaharjaan umat manusa. **)
- (2) Unggal jalma boga hak pikeun ngamajukeun dirina dina merjuangkeun hakna sacara koléktif pikeun ngawangun masarakat, bangsa, jeung nagarana. **)

Pasal 28D

- (1) Unggal jalma boga hak kana pangakuan, jaminan, panangtayungan, jeung kapastian hukum nu adil sarta disatatakeun dina hukum. **)
- (2) Unggal jalma boga hak pikeun digawé sarta meunang panghasilan jeung perlakuan nu adil tur pantes dina hubungan gawé. **)

---

*) : Parobahan Kahiji
**) : Parobahan Kadua
***) : Parobahan Katilu
****) : Parobahan Kaopa

- (3) Unggal warga nagara boga hak pikeun meunang kasempetan nu sarua dina pamaréntahan. **)
- (4) Unggal jalma boga hak kana status kawarganagaraan. **)

Pasal 28E

- (1) Unggal jalma bébas ngagem agama jeung ibadah nurutkeun agamana, milih pendidikan jeung pangajaran, milih pakasaban, milih kawarganagaraan, milih tempat matuh di wilayah nagara jeung ninggalkeunana, sarta boga hak balik deui. **)
- (2) Unggal jalma boga hak kana kabébasan ngayakinan kapercayaan, nembrakkeun pikiran jeung sikep, luyu jeung ati sanubarina. **)
- (3) Unggal jalma boga hak kana kabébasan berserikat, ngumpul, jeung ngutarakeun pamadegan. **)

Pasal 28F

Unggal jalma boga hak pikeun ngayakeun komunikasi jeung meunang informasi pikeun mekarkeun pribadi jeung lingkungan sosialna, sarta boga hak pikeun néangan, meunang, miboga, nyimpen, ngolah, jeung nepikeun informasi kalawan ngagunakeun sagala rupa saluran nu aya. **)

Pasal 28G

- (1) Unggal jalma boga hak kana panangtayungan diri pribadi, kulawarga, kahormatan, martabat, jeung harta banda nu dipibogana, sarta boga hak kana rasa aman jeung panangtayungan tina ancaman kasieun pikeun migawé atawa teu migawé hiji hal nu mangrupa hak asasi. **)
- (2) Unggal jalma boga hak pikeun bébas tina panyiksa atawa panggawé nu nurunkeun darajat katut martabat manusa jeung boga hak pikeun meunang suaka politik ti nagara séjén. **)

Pasal 28H

- (1) Unggal jalma boga hak hirup raharja lahir jeung batin, boga padumukan, jeung meunang lingkungan pakumbuhuan nu hadé jeung séhat sarta boga hak pikeun meunang layanan kaséhatan. **)
- (2) Unggal jalma boga hak meunang kalaluasaan jeung layanan husus pikeun meunang kasempetan jeung mangpaat nu sarua geusan ngahontal kasatataan jeung kaadilan. **)

---

*) : Parobahan Kahiji
**) : Parobahan Kadua
***) : Parobahan Katilu
****) : Parobahan Kaopa

- (3) Unggal jalma boga hak jaminan sosial nu ngamungkinkeun dirina mekar sacara gembleng salaku manusa nu boga martabat. **)
- (4) Unggal jalma boga hak pikeun miboga hak milik pribadi jeung éta hak milik téh teu meunang direbut sawenang-wenang ku sing saha waé ogé. **)

Pasal 28I

- (1) Hak pikeun hirup, hak pikeun teu disiksa, hak kamerdékaan pikiran jeung ati sanubari, hak ngagem agama, hak pikeun teu diperbudak, hak pikeun diaku salaku pribadi dina hukum, jeung pikeun teu didakwa dumasar hukum nu berlaku surut nyaéta hak asasi manusa nu teu meunang dikurangan dina kaayaan kumaha baé ogé. **)
- (2) Unggal jalma boga hak bébas tina panggawé nu sipatna diskriminatif dumasar alesan naon baé jeung boga hak pikeun meunang panangtayungan tina éta panggawé nu sipatna diskriminatif. **)
- (3) Idéntitas budaya jeung hak masarakat tradisional diajénan luyu jeung kamekaran jaman katut peradaban. **)
- (4) Upaya nangtayungan, ngamajukeun, nanjeurkeun, jeung nyumponan hak asasi manusa jadi tanggung jawab nagara, utamana pamaréntah. **)
- (5) Pikeun nanjeurkeun jeung nangtayungan hak asasi manusa luyu jeung prinsip nagara hukum nu démokratis, mangka dina ngalaksanakeun hak asasi manusa téh dijamin, diatur, jeung ditulis dina peraturan perundang-undangan. **)

Pasal 28J

- (1) Unggal jalma wajib ngajénan hak asasi manusa jalma séjén dina katartiban kahirupan masarakat, bangsa, jeung nagara. **)
- (2) Dina ngajalankeun hak jeung kabébasanana, unggal jalma wajib taat kana ugeran nu ditetepkeun ku undang-undang kalawan maksud taya lian iwal ti pikeun ngajamin pangakuan sarta pangajén kana hak jeung kabébasan jalma séjén jeung pikeun nyumponan pamedih nu adil luyu jeung pertimbangan moral, ajén-inajén agama, kaamanan, jeung katartiban umum dina masarakat démokratis. **)

---

*) : Parobahan Kahiji
**) : Parobahan Kadua
***) : Parobahan Katilu
****) : Parobahan Kaopa

**BAB XI
AGAMA**

Pasal 29

- (1) Nagara dumasar kana Katuhanan Nu Maha Esa
- (2) Nagara ngajamin kamerdékaan tiap-tiap penduduk pikeun ngagem agamana masing-masing jeung pikeun ibadah nurutkeun agamana jeung kapercayaanana téa. **)

**BAB XII
PERTAHANAN JEUNG KAAMANAN NAGARA **)**

Pasal 30

- (1) Tiap-tiap warga nagara boga hak jeung wajib ilubiung dina upaya pertahanan jeung kaamanan nagara. **)
- (2) Upaya pertahanan jeung kaamanan nagara dilaksanakeun ku sistem pertahanan jeung kaamanan rayat semesta ku Tentara Nasional Indonésia jeung Kapolisian Nagara Républik Indonésia, minangka kakuatan utama, jeung rayat, minangka kakuatan pangdeudeul. **)
- (3) Tentara Nasional Indonésia diwangun ku Angkatan Darat, Angkatan Laut, jeung Angkatan Udara salaku alat nagara nu tugasna mertahankeun, nangtayungan, jeung miara kagemblengan jeung kadaulatan nagara. **)
- (4) Kapolisian Nagara Republik Indonésia salaku alat nagara nu ngajaga kaamanan jeung katartiban masarakat tugasna nangtayungan, ningtrimkeun, ngaladénan masarakat, sarta nanjeurkeun hukum. **)
- (5) Susunan jeung kalungguhan Tentara Nasional Indonésia, Kapolisian Nagara Républik Indonésia, hubungan wewenang Tentara Nasional Indonésia jeung Kapolisian Nagara Républik Indonésia dina ngajalankeun tugasna, sarat-sarat ilubiungna warga nagara dina upaya pertahanan jeung kaamanan nagara, sarta hal-hal nu patali jeung pertahanan katut kaamanan diatur ku undang-undang. **)

---

*) : Parobahan Kahiji
**) : Parobahan Kadua
***) : Parobahan Katilu
****) : Parobahan Kaopa

BAB XIII
PENDIDIKAN JEUNG KABUDAYAAN *****)

Pasal 31

- (1) Unggal warga nagara boga hak meunang pendidikan. *****)
- (2) Unggal warga nagara wajib milu kana pendidikan dasar sarta pamaréntah wajib ngawaragadanana. *****)
- (3) Pamaréntah ngupayakeun jeung ngajalankeun hiji sistem pendidikan nasional, nu ngaronjatkeun kaimanan jeung katakwaan sarta ahlak mulya dina raraga nyerdaskeun kahirupan bangsa, nu diatur ku undang-undang. **)
- (4) Nagara ngutamakeun anggaran pendidikan sakurang-kurangna dua puluh persén tina anggaran pendapatan jeung balanja nagara sarta tina anggaran pendapatan jeung balanja daérah pikeun nyumponan pangabutuh dina ngajalankeun pendidikan nasional. **)
- (5) Pamaréntah ngamajukeun élmu pangaweruh jeung téknologi kalawan ngajungjung luhur ajén-inajén agama jeung persatuan bangsa pikeun kamajuan peradaban sarta karaharjaan umat manusa. *****)

Pasal 32

- (1) Nagara ngamajukeun kabudayaan nasional Indonésia dina peradaban dunya kalawan ngajamin kabébasan masarakat geusan miara jeung mekarkeun ajén-inajén budayana. *****)
- (2) Nagara ngajénan jeung miara basa daérah minangka kabeungharan budaya nasional. *****)

BAB XIV
PEREKONOMIAN NASIONAL JEUNG
KARAHARJAN SOSIAL *****)

Pasal 33

- (1) Perékonomian disusun minangka upaya babarengan dumasar kana asas kakulawargaan.
- (2) Cabang-cabang produksi nu penting pikeun nagara jeung nu ngawasa hajat hidup balaréa dicangking ku nagara.

---

*) : Parobahan Kahiji
**) : Parobahan Kadua
***) : Parobahan Katilu
*****) : Parobahan Kaopa

- (3) Bumi jeung cai katut kakayaan alam nu aya di jeroeunana dicangking ku nagara jeung digunakeun sajembar-jembarna pikeun kama'muran rayat.
- (4) Perékonomian nasional dijalankeun dumasar kana démokrasi ékonomi kalawan prinsip babarengan, éfisiénsi nu adil, manjang sinambungan, boga wawasan lingkungan, mandiri, sarta bari ngajaga kasimbangan kamajuan jeung kesatuan ékonomi nasional. *****)
- (5) Katangtuan saterusna ngeunaan dilaksanakeunana ieu pasal diatur dina undang-undang. *****)

Pasal 34

- (1) Pakir miskin jeung barudak nu katalangsara diurus ku nagara. *****)
- (2) Nagara mekarkeun sistem jaminan sosial pikeun sakumna rayat jeung ngabelejugkeun masarakat nu héngkér tur teu mampuh, luyu jeung martabat kamanusaan. *****)
- (3) Nagara boga tanggung jawab pikeun nyadiakeun fasilitas layanan kaséhatan jeung fasilitas layanan umum nu merenah. *****)
- (4) Katangtuan saterusna ngeunaan dilaksanakeunana ieu pasal diatur dina undang-undang. *****)

**BAB XV
BANDÉRA, BASA, JEUNG LAMBANG NAGARA,
SARTA LAGU KABANGSAAN **)**

Pasal 35

Bandéra Nagara Indonésia nyaéta Sang Mérah Putih.

Pasal 36

Basa Nagara nyaéta Basa Indonésia.

Pasal 36A

Lambang Nagara nyaéta Garuda Pancasila kalawan semboyan Bhinnéka Tunggal Ika. **)

---

*) : Parobahan Kahiji
**) : Parobahan Kadua
***) : Parobahan Katilu
*****) : Parobahan Kaopa

Pasal 36B

Lagu Kabangsaan nyaéta Indonésia Raya. **)

Pasal 36C

Katangtuan saterusna ngeunaan Bandéra, Basa, jeung Lambang Nagara, sarta Lagu Kabangsaan diatur ku undang-undang. **)

BAB XVI

PAROBAHAN UNDANG-UNDANG DASAR

Pasal 37

- (1) Usul parobahan pasal-pasal Undang-Undang Dasar bisa diagéndakeun dina sidang Majelis Permusawaratan Rayat saupama diajukeun ku sakurang-kurangna 1/3 tina jumlah anggota Majelis Permusawaratan Rayat. *****)
- (2) Unggal usul parobahan pasal-pasal Undang-Undang Dasar diajukeun sacara tinulis jeung bagian nu diusulkeun pikeun dirobah téa dituduhkeun kalawan jéntré binarung alesanana. *****)
- (3) Pikeun ngarobah pasal-pasal Undang-Undang Dasar, Sidang Majelis Permusawaratan Rayat dihadiran ku sakurang-kurangna 2/3 tina jumlah anggota Majelis Permusawaratan Rayat. *****)
- (4) Putusan pikeun ngarobah pasal-pasal Undang-Undang Dasar dilakukeun kalawan disatujuan ku sakurang-kurangna lima puluh persén ditambah hiji anggota tina sakumna anggota Majelis Permusawaratan Rayat. *****)
- (5) Husus ngeunaan wangun Nagara Kesatuan Républik Indonésia teu bisa dirobah. *****)

ATURAN PERALIHAN

Pasal I

Sagala peraturan perundang-undangan nu aya masih tetep dipaké satungtung acan diyakeun nu anyar nurutkeun ieu Undang-Undang Dasar. *****)

---

*) : Parobahan Kahiji
**) : Parobahan Kadua
***) : Parobahan Katilu
*****) : Parobahan Kaopa

Pasal II

Sakumna lembaga nagara nu aya masih kénéh miboga fungsi sapanjang pikeun ngalaksanakeun katangtuan Undang-Undang Dasar jeung acan diayakeun nu anyar nurutkeun ieu Undang-Undang Dasar. *****)

Pasal III

Mahkamah Konstitusi diadegkeun saelat-elatna 17 Agustus 2003 jeung saméméh ngadeg mah sagala wewenangna dilaksanakeun ku Mahkamah Agung. *****)

ATURAN TAMBAHAN

Pasal I

Majelis Permusawaratan Rayat dipapancénan pikeun niténan matéri jeung status hukum Ketetapan Majelis Permusawaratan Rayat Sementara jeung Ketetapan Majelis Permusawaratan Rayat pikeun diputuskeun dina Sidang Majelis Permusawaratan Rayat taun 2003. *****)

Pasal II

Ku ditetepkeunana parobahan ieu Undang-Undang Dasar, Undang-Undang Dasar Nagara Républik Indonésia Taun 1945 diwangun ku Bubuka jeung pasal-pasal. *****)

---

*) : Parobahan Kahiji
**) : Parobahan Kadua
***) : Parobahan Katilu
*****) : Parobahan Kaopa

BIODATA SINGGET NU NARJAMAHKEUN

Drs. H. Karna Yudibrata lahir di Ciamis, 17 Séptémber 1936. Kantos ngajabat salaku Pembantu Réktor III IKIP/UPI, Ketua Umum Lembaga Basa jeung Sastra Sunda (LBSS), sareng Diréktur ASTI/STSI Bandung. Dina widang kasenian, anjeunna aktif di téater sareng seni tari, malah kantos nyangking kalungguhan di Puspadaya Jawa Barat, Déwan Pertimbangan Kebudayaan Jawa Barat, sareng ngokolakeun Paguyuban Panglawungan Sastra Sunda (PP-SS). Mimiti resep kana ngarang ti nalika sakola di SGA sarta langkung nyosok deui ti nalika kuliah di Jurusan Basa jeung Sastra Sunda FKIP Unpad. Sawatara karyana remen kapidangkeun dina majalah *Warga, Sipatahun, Langensari, Manglé, Sunda, Baranangsiang*, sareng *Hanjuang*. Karya sajakna seueur nu dijantenkeun rumpaka lagu, di antawisna *Seuneu Bandung* sareng *Handaru Juang*. Buku-bukuna nu kantos medal di antawisna: *Nganti-nganti Dawuh* (1967), *Haleuang Tandang* (1975), sareng *Kanyaah Kolot* (1988).

Drs. Usép Kuswari, M.Pd. lahir di Sukabumi, 19 Januari 1959. Ngajabat salaku Pupuhu Jurusan Pendidikan Bahasa Daérah/Sunda (JPBD) FPBS UPI (2003-ayeuna) sareng Pupuhu Widang Basa, Lembaga Basa jeung Sastra Sunda, LBSS (2000-ayeuna). Aktif dina sawatara kagiatan panalungtikan, konsultan pendidikan, organisasi profési, panyatur dina sawatara seminar/simposium/lokakarya nu patali sareng widang basa, sastra, sareng pangajaranana. Sajabi ti ngawulang di JPBD FPBS UPI, ogé janten Pupuhu Lembaga Penelitian Unsur Cianjur. Sawatara karyana kantos diémbarkeun dina jurnal kampus sareng winangun buku, di antawisna: *Padika Ngawulangkeun Piwulang Basa, Piwulang Basa, Basa Sunda Urang*, sareng *Penilaian Berbasis Kelas dalam Pembelajaran Bahasa*. Kiwari, ngajabat salaku Sekréтары IKA JPBD FPBS UPI (1999-ayeuna), sareng Sekréтары Paguyuban Guru Basa Sunda (2001-ayeuna).

Drs. Ruswéndi Permana, M.Hum. lahir di Tasikmalaya, 1 Januari 1959. Riwayat pendidikanana ti SD dugi ka SMA diréngséskeun di Kota Tasikmalaya. S1 di Jurusan Pendidikan Bahasa Daérah/Sunda (JPBD) FPBS UPI, S2 di Program Studi Ilmu Sastra Unpad, sarta S3 nuju dikeureuyeuh di Sakola Pascasarjana UPI. Kantos ngajabat salaku Sekréтары Lembaga Basa jeung Sastra Sunda (LBSS). Sajabi ti ngawulang di JPBD FPBS UPI, ogé janten Pupuhu UPT Humas sareng Protokol UPI. Remen kalibet dina kagiatan panalungtikan perkawis basa sareng sastra Sunda, boh panalungtikan mandiri boh babarengan, di antawisna perkawis carita rayat di sababaraha wewengkon di Jawa Barat.

Drs. Dingding Haérudin, M.Hum. lahir di Bandung, 22 Agustus 1964. Sajabi ti ngawulang di Jurusan Pendidikan Bahasa Daérah/Sunda (JPBD) FPBS UPI, ogé kantos ngawulang di SMP Pasundan 1 Bandung, SMP BPK

Penabur 1 Bandung, sareng di STKIP Balé Bandung. Sawatara karya tulisna kantos kapidangkeun dina *HU Pikiran Rakyat*, *Manglé*, *Cupumanik*, sareng *Jurnal Pendidikan UPI*. Bukuna nu kantos medal di antawisna: *Pengajaran Bahasa dan Sastra Sunda untuk SLTP* (1997), *Pengantar Telaah Buku Teks Bahasa Sunda* (1999), *Kamus Bergambar Tiga Bahasa* (2003), *Ngaderes Buku Téks Basa Sunda* (2003), sareng *Nyarita Basa Sunda* (2003). Aktif dina sawatara kagiatan panalungtikan nu patali sareng widang basa, sastra, tur pangajaranana. Kiwari, ngajabat salaku Sekrétaris JPBD FPBS UPI sareng Sekretaris Lembaga Basa jeung Sastra Sunda (LBSS).

Agus Suhérman, S.Pd. lahir di Kacamatan Rongga, Kabupatén Bandung, 19 Nopémber 1971. Ngawitan mikaresep kana sastra ti nalika kuliah di Jurusan Pendidikan Bahasa Daérah/Sunda (JPBD) FPBS UPI. Kantos dilélér hadiah sastra, di antawisna taun 1997 pinunjul ngarang sajak ti JPBD FPBS UPI, taun 2001 widang kritik sastra ti Yayasan Daya Budaya Pasundan (D.K. Ardiwinata), sareng taun 2003 widang éséy ti Lembaga Basa jeung Sastra Sunda (LBSS). Sawatara seratanana kantos kapidangkeun dina sababaraha média massa, di antawisna di *Galura*, *Manglé*, *Cupumanik*, sareng *Kujang* (*Koran Sunda*). Lian ti éta ogé aya sawatara seratanana nu tos dibukukeun sasarengan sareng pangarang sanésna (antologi). Aktif di Paguyuban Panglawungan Sastra Sunda (PP-SS). Kiwari, ngawulang di JPBD FPBS UPI.

Undang-Undang Dasar Negara Republik Indonesia Tahun 1945 yang dialihbahasakan dan dimuat dalam buku ini adalah **Undang-Undang Dasar Negara Republik Indonesia Tahun 1945 dalam Satu Naskah**, yakni himpunan dari Undang-Undang Dasar Negara Republik Indonesia Tahun 1945 Naskah Asli, Perubahan Pertama, Perubahan Kedua, Perubahan Ketiga, dan Perubahan Keempat.

MAHKAMAH KONSTITUSI
REPUBLIK INDONESIA

PENGANTAR PENERBIT

Salah satu program yang dijalankan Sekretariat Jenderal dan Kepaniteraan Mahkamah Konstitusi RI adalah melakukan alih bahasa dan alih aksara Undang-Undang Dasar Negara Republik Indonesia Tahun 1945 (UUD 1945). Beberapa program yang telah selesai antara lain penerbitan UUD 1945 dalam bahasa Jawa *Ngoko* dan *Kromo Inggil*, UUD 1945 dalam bahasa Bali, UUD 1945 dalam huruf Arab Pegon/Arab Melayu, dan UUD dalam huruf Braille. Beberapa program yang masih dalam tahap pelaksanaan, antara lain program pengalihaksaraan UUD 1945 dalam bahasa Tionghoa dan bahasa Arab, serta pengalihbahasaan UUD 1945 dalam bahasa Jawa *Madyo*.

Berbagai program pengalihbahasaan ke dalam bahasa daerah tersebut merupakan salah satu bentuk sumbangsih Mahkamah Konstitusi dalam melaksanakan amanat Pasal 32 ayat (2) UUD 1945 yang menegaskan bahwa negara menghormati dan memelihara bahasa daerah sebagai kekayaan budaya nasional. Seiring dengan itu, dengan membaca UUD 1945 dalam bahasa daerah yang digunakannya sehari-hari, akan memudahkan masyarakat pengguna bahasa daerah memahami UUD 1945.

Buku UUD 1945 dalam bahasa Sunda ini juga merupakan salah satu hasil program pengalihbahasaan yang dijalankan Sekretariat Jenderal dan Kepaniteraan MK. Untuk melaksanakan program ini, Sekretariat Jenderal dan Kepaniteraan MK menjalin kerjasama dengan Universitas Pendidikan Indonesia (UPI), Bandung, yang dalam hal ini dilaksanakan oleh Jurusan Bahasa Sunda Fakultas Pendidikan Bahasa dan Seni (FPBS). Pimpinan Jurusan Bahasa Sunda FPBS membentuk Tim Penerjemah yang terdiri dari lima orang dosen Jurusan Bahasa Sunda yang dipandang kompeten di bidang penerjemahan bahasa Sunda.

Setelah draft terjemahan selesai, dipandang penting diselenggarakan forum ilmiah untuk mendapat masukan dan koreksi obyektif-kritis dari para pakar dan akademisi bahasa dan budaya Sunda, para budayawan dan kalangan lain yang ruang lingkup tugas dan pekerjaannya terkait dengan bahasa Sunda. Lokakarya diselenggarakan dua tahap, pertama pada 16 September dan kedua pada 2-4 November 2006 di Hotel Gumilang Sari, Jl. Setiabudhi, Bandung. Dalam lokakarya tersebut, draft tersebut mengalami penyempurnaan sehingga menjadi jauh lebih baik dibanding sebelumnya. Selanjutnya untuk menambah bobot dan makin diperoleh hasil lebih baik lagi, naskah hasil lokakarya dimintakan komentar dari beberapa pembaca

ahli yang terdiri dari beberapa budayawan dan pakar senior Sunda. Hasil koreksi dan masukan pembaca ahli inilah yang kemudian diterbitkan dan sekarang berada di tangan pembaca.

Walaupun telah melalui berbagai tahapan kerja ilmiah, kami tidak berpretensi bahwa naskah alihbahasa ini sempurna, terbaik, dan final. Bagaimanapun juga harus tetap diberi ruang untuk adanya masukan dari berbagai kalangan karena tidak mungkin dapat diwujudkan karya yang sempurna, terbaik, dan final, selama hal itu produk manusia. Oleh karena itu kami sangat terbuka menerima masukan untuk penyempurnaan isi buku ini pada masa datang. Seiring dengan itu, kami mengharapkan penerbitan naskah buku ini dapat mendorong munculnya inisiatif di kalangan pakar, pengamat, dan tokoh-tokoh Sunda untuk melakukan alihbahasa yang sama sehingga memperkaya khazanah pemikiran dan pendapat mengenai UUD 1945 dalam perspektif bahasa Sunda.

Selain itu, perlu kami sampaikan bahwa naskah alihbahasa ini bukanlah naskah resmi yang menjadi rujukan apabila berbicara dan membahas UUD 1945. Rujukan resmi apabila kita membicarakan dan membahas UUD 1945 adalah UUD 1945 dalam bahasa Indonesia yang telah dikukuhkan sebagai bahasa negara (Pasal 36 UUD 1945).

Menutup pengantar penerbit ini, kami sangat berbahagia dan siap bekerja sama apabila naskah buku ini dapat dicetak ulang dan disebarluaskan oleh berbagai instansi/lembaga di Jawa Barat, baik pemerintah maupun masyarakat. Dengan demikian, makin banyak masyarakat Sunda yang mendapat manfaat atas terbitnya UUD 1945 dalam bahasa Sunda ini.

Jakarta, 20 November 2006
Mahkamah Konstitusi
Sekretaris Jenderal,

Janedjri M. Gaffar

MAHKAMAH KONSTITUSI
REPUBLIK INDONESIA

KATA SAMBUTAN

KETUA MAHKAMAH KONSTITUSI REPUBLIK INDONESIA

Salah satu keberhasilan yang dicapai oleh bangsa Indonesia pada masa reformasi adalah perubahan Perubahan UUD 1945 yang dilakukan dalam empat tahap perubahan. Perubahan tersebut cukup mendasar dan meliputi hampir seluruh ketentuan dalam UUD 1945. Dari segi kuantitas saja sudah dapat disimpulkan bahwa sesungguhnya UUD 1945, setelah mengalami empat kali perubahan, mengalami perubahan secara besar-besaran walaupun nama UUD Negara Republik Indonesia Tahun 1945 tetap dipertahankan. Jika naskah asli UUD 1945 berisi 71 butir ketentuan, maka setelah empat kali mengalami perubahan, materi muatan UUD 1945 mencakup 199 butir ketentuan.

Setelah berhasil melakukan perubahan konstitusional, tahapan selanjutnya yang harus dilakukan adalah pelaksanaan UUD 1945 yang telah diubah tersebut. Pelaksanaan UUD 1945 meliputi berbagai aktivitas, mulai dari konsolidasi norma hukum hingga praktiknya, serta melibatkan segenap komponen bangsa, baik penyelenggara negara maupun warga negara. Hal ini terkait dengan fungsi konstitusi yang tidak hanya sekedar mengatur masalah politik dan kelembagaan negara.

Materi UUD 1945 meliputi dasar-dasar normatif yang berfungsi sebagai sarana pengendali terhadap penyimpangan dan penyelewengan dalam dinamika perkembangan zaman dan sekaligus sarana pembaruan masyarakat serta sarana perekayasa ke arah cita-cita kolektif bangsa. Belajar dari kekurangan sistem demokrasi politik di berbagai negara di dunia, yang menjadikan Undang-Undang Dasar hanya sebagai konstitusi politik, maka Undang-Undang Dasar ini juga berisi dasar-dasar pikiran mengenai demokrasi ekonomi dan demokrasi sosial. Karena itu, Undang-Undang Dasar ini dapat disebut sebagai konstitusi politik, konstitusi ekonomi dan sekaligus konstitusi sosial yang mencerminkan cita-cita kolektif bangsa, baik di bidang politik dan ekonomi maupun sosial-budaya, dengan tetap memelihara tingkat abstraksi perumusannya sebagai hukum dasar (*rechtsidee*).

Konstitusi di satu pihak (a) menentukan pembatasan terhadap kekuasaan sebagai satu fungsi konstitusionalisme, tetapi di pihak lain juga (b) memberikan legitimasi terhadap kekuasaan pemerintahan. Konstitusi juga (c)

berfungsi sebagai instrumen untuk mengalihkan kewenangan dari pemegang kekuasaan asal kepada organ-organ kekuasaan negara.

* * *

Agar UUD 1945 sebagai konstitusi bangsa Indonesia dapat memenuhi fungsinya serta demi tercapainya tujuan bernegara sebagaimana termaktub dalam Pembukaan UUD 1945, maka UUD 1945 harus benar-benar dilaksanakan dalam praktik. Pelaksanaan tersebut tergantung kepada tingkat pemahaman masyarakat terhadap ketentuan dalam UUD 1945 sebagai wujud dari kesepakatan sosial. UUD 1945 baru dapat membumi dan mungkin dilaksanakan dengan baik jika masyarakat mengetahui hak-hak konstitusionalnya sehingga dapat melakukan kontrol terhadap penyelenggaraan negara maupun peraturan perundang-undangan. Bahkan, partisipasi masyarakat dalam negara hukum yang demokratis hanya mungkin terwujud jika masyarakat melaksanakan hak-haknya sebagaimana dijamin oleh konstitusi.

Salah satu masalah yang dihadapi dalam upaya mendekatkan UUD 1945 sebagai konstitusi kita kepada masyarakat umum serta menumbuhkan *the living contitution* adalah karena pembahasan masalah konstitusi dan materi muatan yang terkandung didalamnya selalu menggunakan kerangka pikir, rujukan teori, dan rujukan praktik bahkan istilah-istilah yang berasal dari luar negeri.

Untuk itu, diperlukan upaya domestikasi UUD 1945, yaitu menjadikan UUD 1945 dan pengkajiannya dilakukan dengan merujuk pada pengalaman bangsa Indonesia dan problem nyata yang dihadapi oleh masyarakat. Pengkajian sejarah ketatanegaraan bangsa Indonesia selama ini masih terbatas mulai penjajahan Belanda. Padahal, sebelumnya terdapat kerajaan-kerajaan di wilayah nusantara yang memiliki sistem dan struktur ketatanegaraan tersendiri yang dapat dibandingkan dengan sistem ketatanegaraan modern. Sebagai contoh, pembagian fungsi kekuasaan antara legislatif, eksekutif, dan yudikatif sudah terbentuk walaupun kekuasaan Raja cukup dominan karena menjadi ketua dari semua lembaga yang menjalankan fungsi-fungsi kekuasaan tersebut. Bahkan prinsip demokrasi juga mulai terlihat karena pengambilan keputusan diambil secara musyawarah oleh wakil-wakil masyarakat, meskipun keputusan terakhir tetap ada pada pimpinan tertinggi. Kenyataan-kenyataan sejarah tersebut dapat dijumpai di kerajaan dan satuan pemerintahan lain di berbagai wilayah nusantara, seperti di Goa, Palembang, Mataram, dan lain-lain.

Dengan elaborasi pengalaman bangsa Indonesia sendiri dan dikaitkan dengan perkembangan yang terjadi dalam UUD 1945, maka masyarakat akan merasakan bahwa sistem dan pemikiran yang menjadi materi muatan UUD 1945 bukan lagi sebagai hal yang asing, tetapi tumbuh dan berkembang seiring dengan pertumbuhan dan perkembangan masyarakat Indonesia. Jika hal ini diiringi dengan upaya mendekatkan UUD 1945 dengan masyarakat, misalnya melalui penulisannya dalam bahasa dan huruf daerah, masyarakat dapat menjadikan UUD 1945 benar-benar sebagai landasan kehidupan bermasyarakat, berbangsa dan bernegara. Masyarakat akan dapat mensikapi masalah yang dihadapi berdasarkan norma-norma konstitusional. Hal ini menjadi awal dari berkembangnya kehidupan dan pemikir-

an konstitusional sesuai dengan kondisi dan perkembangan masyarakat (*the living constitution*).

Selain itu, dibutuhkan upaya secara terus-menerus untuk mendekatkan UUD 1945 kepada masyarakat sehingga dapat menumbuhkan budaya sadar berkonstitusi. Upaya mendekatkan ini dapat dilakukan dengan menerbitkan UUD 1945 dalam berbagai versi bahasa daerah dan tulisan sehingga ada kedekatan emosional serta dengan sendirinya merupakan upaya memelihara dan menghormati eksistensi bahasa daerah sebagaimana diamanatkan dalam Pasal 32 ayat (2) UUD 1945. Hal ini sekaligus juga merupakan wujud dari penghormatan dan pemeliharaan terhadap bahasa daerah sebagai kekayaan budaya nasional.

* * *

Sebagai upaya mendekatkan UUD 1945 kepada masyarakat demi terwujudnya *the living constitution*, MK RI telah menerbitkan terjemahan UUD 1945 dalam bahasa Jawa Ngoko, Jawa halus, Arab Melayu, dan Bali. Penerbitan UUD 1945 dalam bahasa Sunda ini merupakan salah satu bagian dari upaya tersebut.

Bahasa Sunda adalah salah satu kekayaan budaya nasional yang telah tumbuh dan berkembang sejak kerajaan-kerajaan masa lalu. Bukti tertulis tertua keberadaan bahasa Sunda ditemukan dalam prasasti Kawali Ciamis yang diperkirakan dibuat pada masa pemerintahan Prabu Niskala Wastukencana (1397-1475). Berdasarkan peninggalan tersebut, bahasa Sunda tentu sudah ada dan berkembang sejak sebelum abad XIV. Bahasa Sunda saat ini digunakan dalam pergaulan sehari-hari oleh sekitar 27 juta orang dan merupakan bahasa dengan penutur terbanyak kedua di Indonesia setelah bahasa Jawa. Penggunaan bahasa Sunda terutama di wilayah kawasan selatan Provinsi Banten, sebagian besar wilayah Jawa Barat, bahkan melebar hingga Cilacap dan kawasan Cipamali di Brebes, Jawa tengah. Adalah hak konstitusional masyarakat tersebut untuk mengetahui dan memahami UUD 1945. Oleh karena itulah hak tersebut perlu difasilitasi dengan menerbitkan UUD 1945 dalam bahasa Sunda.

Penerbitan UUD 1945 dalam bahasa Sunda ini diharapkan juga mampu mendorong elaborasi kekayaan peradaban dan ketatanegaraan bangsa Indonesia pada masa lampau dan melihatnya secara kontekstual sebagai basis peradaban dan ketatanegaraan saat ini. Bahasa Sunda merupakan warisan peradaban dengan struktur ketatanegaraannya sendiri pada masa kerajaan-kerajaan masa lalu.

UUD 1945 dalam bahasa Sunda ini dipersembahkan kepada bangsa Indonesia sebagai salah satu bukti bahwa UUD 1945 adalah konstitusi untuk semua dan untuk mendorong tumbuhnya konstitusi yang hidup dalam praktik kehidupan bermasyarakat, berbangsa, dan bernegara (*the living constitution*).

Jakarta, 10 November 2006

Prof. Dr. Jimly Asshiddiqe, S.H.

**UNDANG-UNDANG DASAR
NEGARA REPUBLIK INDONESIA TAHUN 1945**

**UNDANG-UNDANG DASAR NEGARA REPUBLIK INDONESIA
TAHUN 1945**

PEMBUKAAN

(P r e a m b l e)

Bahwa sesungguhnya Kemerdekaan itu ialah hak segala bangsa dan oleh sebab itu, maka penjajahan di atas dunia harus dihapuskan, karena tidak sesuai dengan peri-kemanusiaan dan peri-keadilan.

Dan perjuangan pergerakan kemerdekaan Indonesia telah sampailah kepada saat yang berbahagia dengan selamat sentausa mengantarkan rakyat Indonesia ke depan pintu gerbang kemerdekaan Negara Indonesia, yang merdeka, bersatu, berdaulat, adil dan makmur.

Atas berkat rahmat Allah Yang Maha Kuasa dan dengan didorongkan oleh keinginan luhur, supaya berkehidupan kebangsaan yang bebas, maka rakyat Indonesia menyatakan dengan ini kemerdekaannya.

Kemudian daripada itu untuk membentuk suatu Pemerintah Negara Indonesia yang melindungi segenap bangsa Indonesia dan seluruh tumpah darah Indonesia dan untuk memajukan kesejahteraan umum, mencerdaskan kehidupan bangsa, dan ikut melaksanakan ketertiban dunia yang berdasarkan kemerdekaan, perdamaian abadi dan keadilan sosial, maka disusunlah Kemerdekaan Kebangsaan Indonesia itu dalam suatu Undang-Undang Dasar Negara Indonesia, yang terbentuk dalam suatu susunan Negara Republik Indonesia yang berkedaulatan rakyat dengan berdasar kepada Ketuhanan Yang Maha Esa, Kemanusiaan yang adil dan beradab, Persatuan Indonesia dan Kerakyatan yang dipimpin oleh hikmat kebijaksanaan dalam Permusyawaratan/Perwakilan, serta dengan mewujudkan suatu Keadilan sosial bagi seluruh rakyat Indonesia.

UNDANG-UNDANG DASAR

**BAB I
BENTUK DAN KEDAULATAN**

Pasal 1

- (1) Negara Indonesia ialah Negara Kesatuan, yang berbentuk Republik.
- (2) Kedaulatan berada di tangan rakyat dan dilaksanakan menurut Undang-Undang Dasar.***)
- (3) Negara Indonesia adalah negara hukum. ***)

---

*) : Perubahan Pertama
**) : Perubahan Kedua
***) : Perubahan Ketiga
****) : Perubahan Keempat

BAB II
MAJELIS PERMUSYAWARATAN RAKYAT

Pasal 2

- (1) Majelis Permusyawaratan Rakyat terdiri atas anggota Dewan Perwakilan Rakyat dan anggota Dewan Perwakilan Daerah yang dipilih melalui pemilihan umum dan diatur lebih lanjut dengan undang-undang.***)
- (2) Majelis Permusyawaratan Rakyat bersidang sedikitnya sekali dalam lima tahun di ibukota negara.
- (3) Segala putusan Majelis Permusyawaratan Rakyat ditetapkan dengan suara yang terbanyak.

Pasal 3

- (1) Majelis Permusyawaratan Rakyat berwenang mengubah dan menetapkan Undang-Undang Dasar. ***)
- (2) Majelis Permusyawaratan Rakyat melantik Presiden dan/atau Wakil Presiden. ***/****)
- (3) Majelis Permusyawaratan Rakyat hanya dapat memberhentikan Presiden dan/atau Wakil Presiden dalam masa jabatannya menurut Undang-Undang Dasar. ***/****)

BAB III
KEKUASAAN PEMERINTAHAN NEGARA

Pasal 4

- (1) Presiden Republik Indonesia memegang kekuasaan pemerintahan menurut Undang-Undang Dasar.
- (2) Dalam melakukan kewajibannya Presiden dibantu oleh satu orang Wakil Presiden.

Pasal 5

- (1) Presiden berhak mengajukan rancangan undang-undang kepada Dewan Perwakilan Rakyat. *)

---

*) : Perubahan Pertama
**) : Perubahan Kedua
***) : Perubahan Ketiga
****) : Perubahan Keempat

- (2) Presiden menetapkan peraturan pemerintah untuk menjalankan undang-undang sebagaimana mestinya.

Pasal 6

- (1) Calon Presiden dan calon Wakil Presiden harus seorang warga negara Indonesia sejak kelahirannya dan tidak pernah menerima kewarganegaraan lain karena kehendaknya sendiri, tidak pernah mengkhianati negara, serta mampu secara rohani dan jasmani untuk melaksanakan tugas dan kewajiban sebagai Presiden dan Wakil Presiden. ***)
- (2) Syarat-syarat untuk menjadi Presiden dan Wakil Presiden diatur lebih lanjut dengan undang-undang. ***)

Pasal 6A

- (1) Presiden dan Wakil Presiden dipilih dalam satu pasangan secara langsung oleh rakyat. ***)
- (2) Pasangan calon Presiden dan Wakil Presiden diusulkan oleh partai politik atau gabungan partai politik peserta pemilihan umum sebelum pelaksanaan pemilihan umum. ***)
- (3) Pasangan calon Presiden dan Wakil Presiden yang mendapatkan suara lebih dari lima puluh persen dari jumlah suara dalam pemilihan umum dengan sedikitnya dua puluh persen suara di setiap provinsi yang tersebar di lebih dari setengah jumlah provinsi di Indonesia, dilantik menjadi Presiden dan Wakil Presiden. ***)
- (4) Dalam hal tidak ada pasangan calon Presiden dan Wakil Presiden terpilih, dua pasangan calon yang memperoleh suara terbanyak pertama dan kedua dalam pemilihan umum dipilih oleh rakyat secara langsung dan pasangan yang memperoleh suara rakyat terbanyak dilantik sebagai Presiden dan Wakil Presiden. *****)
- (5) Tata cara pelaksanaan pemilihan Presiden dan Wakil Presiden lebih lanjut diatur dalam undang-undang. ***)

Pasal 7

Presiden dan Wakil Presiden memegang jabatan selama lima tahun, dan sesudahnya dapat dipilih kembali dalam jabatan yang sama, hanya untuk satu kali masa jabatan.*)

---

*) : Perubahan Pertama
**) : Perubahan Kedua
***) : Perubahan Ketiga
*****) : Perubahan Keempat

Pasal 7A

Presiden dan/atau Wakil Presiden dapat diberhentikan dalam masa jabatannya oleh Majelis Permusyawaratan Rakyat atas usul Dewan Perwakilan Rakyat, baik apabila terbukti telah melakukan pelanggaran hukum berupa pengkhianatan terhadap negara, korupsi, penyuapan, tindak pidana berat lainnya, atau perbuatan tercela maupun apabila terbukti tidak lagi memenuhi syarat sebagai Presiden dan/atau Wakil Presiden. ***)

Pasal 7B

- (1) Usul pemberhentian Presiden dan/atau Wakil Presiden dapat diajukan oleh Dewan Perwakilan Rakyat kepada Majelis Permusyawaratan Rakyat hanya dengan terlebih dahulu mengajukan permintaan kepada Mahkamah Konstitusi untuk memeriksa, mengadili, dan memutus pendapat Dewan Perwakilan Rakyat bahwa Presiden dan/atau Wakil Presiden telah melakukan pelanggaran hukum berupa pengkhianatan terhadap negara, korupsi, penyuapan, tindak pidana berat lainnya, atau perbuatan tercela; dan/atau pendapat bahwa Presiden dan/atau Wakil Presiden tidak lagi memenuhi syarat sebagai Presiden dan/atau Wakil Presiden. ***)
- (2) Pendapat Dewan Perwakilan Rakyat bahwa Presiden dan/atau Wakil Presiden telah melakukan pelanggaran hukum tersebut ataupun telah tidak lagi memenuhi syarat sebagai Presiden dan/atau Wakil Presiden adalah dalam rangka pelaksanaan fungsi pengawasan Dewan Perwakilan Rakyat. ***)
- (3) Pengajuan permintaan Dewan Perwakilan Rakyat kepada Mahkamah Konstitusi hanya dapat dilakukan dengan dukungan sekurang-kurangnya 2/3 dari jumlah anggota Dewan Perwakilan Rakyat yang hadir dalam sidang paripurna yang dihadiri oleh sekurang-kurangnya 2/3 dari jumlah anggota Dewan Perwakilan Rakyat. ***)
- (4) Mahkamah Konstitusi wajib memeriksa, mengadili, dan memutus dengan seadil-adilnya terhadap pendapat Dewan Perwakilan Rakyat tersebut paling lama sembilan puluh hari setelah permintaan Dewan Perwakilan Rakyat itu diterima oleh Mahkamah Konstitusi. ***)
- (5) Apabila Mahkamah Konstitusi memutuskan bahwa Presiden dan/atau Wakil Presiden terbukti melakukan pelanggaran hukum berupa pengkhianatan terhadap negara, korupsi, penyuapan, tindak pidana berat lainnya, atau perbuatan tercela; dan/atau terbukti bahwa

---

*) : Perubahan Pertama
**) : Perubahan Kedua
***) : Perubahan Ketiga
****) : Perubahan Keempat

Presiden dan/atau Wakil Presiden tidak lagi memenuhi syarat sebagai Presiden dan/atau Wakil Presiden, Dewan Perwakilan Rakyat menyelenggarakan sidang paripurna untuk meneruskan usul pemberhentian Presiden dan/atau Wakil Presiden kepada Majelis Permusyawaratan Rakyat. ***)

- (6) Majelis Permusyawaratan Rakyat wajib menyelenggarakan sidang untuk memutuskan usul Dewan Perwakilan Rakyat tersebut paling lambat tiga puluh hari sejak Majelis Permusyawaratan Rakyat menerima usul tersebut. ***)
- (7) Keputusan Majelis Permusyawaratan Rakyat atas usul pemberhentian Presiden dan/atau Wakil Presiden harus diambil dalam rapat paripurna Majelis Permusyawaratan Rakyat yang dihadiri oleh sekurang-kurangnya 3/4 dari jumlah anggota dan disetujui oleh sekurang-kurangnya 2/3 dari jumlah anggota yang hadir, setelah Presiden dan/atau Wakil Presiden diberi kesempatan menyampaikan penjelasan dalam rapat paripurna Majelis Permusyawaratan Rakyat. ***)

Pasal 7C

Presiden tidak dapat membekukan dan/atau membubarkan Dewan Perwakilan Rakyat. ***)

Pasal 8

- (1) Jika Presiden mangkat, berhenti, diberhentikan, atau tidak dapat melakukan kewajibannya dalam masa jabatannya, ia digantikan oleh Wakil Presiden sampai habis masa jabatannya. ***)
- (2) Dalam hal terjadi kekosongan Wakil Presiden, selambat-lambatnya dalam waktu enam puluh hari, Majelis Permusyawaratan Rakyat menyelenggarakan sidang untuk memilih Wakil Presiden dari dua calon yang diusulkan oleh Presiden. ***)
- (3) Jika Presiden dan Wakil Presiden mangkat, berhenti, diberhentikan, atau tidak dapat melakukan kewajibannya dalam masa jabatannya secara bersamaan, pelaksana tugas kepresidenan adalah Menteri Luar Negeri, Menteri Dalam Negeri, dan Menteri Pertahanan secara bersama-sama. Selambat-lambatnya tiga puluh hari setelah itu, Majelis Permusyawaratan Rakyat menyelenggarakan sidang untuk memilih Presiden dan Wakil Presiden dari dua pasangan calon Presiden dan

---

*) : Perubahan Pertama

**) : Perubahan Kedua

***) : Perubahan Ketiga

****) : Perubahan Keempat

Wakil Presiden yang diusulkan oleh partai politik atau gabungan partai politik yang pasangan calon Presiden dan Wakil Presidennya meraih suara terbanyak pertama dan kedua dalam pemilihan umum sebelumnya, sampai berakhir masa jabatannya. *****)

Pasal 9

- (1) Sebelum memangku jabatannya, Presiden dan Wakil Presiden bersumpah menurut agama, atau berjanji dengan sungguh-sungguh di hadapan Majelis Permusyawaratan Rakyat atau Dewan Perwakilan Rakyat sebagai berikut :

Sumpah Presiden (Wakil Presiden) :

“Demi Allah, saya bersumpah akan memenuhi kewajiban Presiden Republik Indonesia (Wakil Presiden Republik Indonesia) dengan sebaik-baiknya dan seadil-adilnya, memegang teguh Undang-Undang Dasar dan menjalankan segala undang-undang dan peraturannya dengan selurus-lurusnya serta berbakti kepada Nusa dan Bangsa.”

Janji Presiden (Wakil Presiden) :

“Saya berjanji dengan sungguh-sungguh akan memenuhi kewajiban Presiden Republik Indonesia (Wakil Presiden Republik Indonesia) dengan sebaik-baiknya dan seadil-adilnya, memegang teguh Undang-Undang Dasar dan menjalankan segala undang-undang dan peraturannya dengan selurus-lurusnya serta berbakti kepada Nusa dan Bangsa”. *)

- (2) Jika Majelis Permusyawaratan Rakyat atau Dewan Perwakilan Rakyat tidak dapat mengadakan sidang, Presiden dan Wakil Presiden bersumpah menurut agama, atau berjanji dengan sungguh-sungguh di hadapan pimpinan Majelis Permusyawaratan Rakyat dengan disaksikan oleh Pimpinan Mahkamah Agung. *)

Pasal 10

Presiden memegang kekuasaan yang tertinggi atas Angkatan Darat, Angkatan Laut dan Angkatan Udara.

Pasal 11

- (1) Presiden dengan persetujuan Dewan Perwakilan Rakyat menyatakan perang, membuat perdamaian dan perjanjian dengan negara lain. *****)

---

*) : Perubahan Pertama

**) : Perubahan Kedua

***)) : Perubahan Ketiga

*****) : Perubahan Keempat

- (2) Presiden dalam membuat perjanjian internasional lainnya yang menimbulkan akibat yang luas dan mendasar bagi kehidupan rakyat yang terkait dengan beban keuangan negara, dan/atau mengharuskan perubahan atau pembentukan undang-undang harus dengan persetujuan Dewan Perwakilan Rakyat. ***)
- (3) Ketentuan lebih lanjut tentang perjanjian internasional diatur dengan undang-undang. ***)

Pasal 12

Presiden menyatakan keadaan bahaya. Syarat-syarat dan akibatnya keadaan bahaya ditetapkan dengan undang-undang.

Pasal 13

- (1) Presiden mengangkat duta dan konsul.
- (2) Dalam hal mengangkat duta, Presiden memperhatikan pertimbangan Dewan Perwakilan Rakyat. *)
- (3) Presiden menerima penempatan duta negara lain dengan memperhatikan pertimbangan Dewan Perwakilan Rakyat. *)

Pasal 14

- (1) Presiden memberi grasi dan rehabilitasi dengan memperhatikan pertimbangan Mahkamah Agung. *)
- (2) Presiden memberi amnesti dan abolisi dengan memperhatikan pertimbangan Dewan Perwakilan Rakyat. *)

Pasal 15

Presiden memberi gelar, tanda jasa, dan lain-lain tanda kehormatan yang diatur dengan undang-undang. *)

Pasal 16

Presiden membentuk suatu dewan pertimbangan yang bertugas memberikan nasihat dan pertimbangan kepada Presiden, yang selanjutnya diatur dalam undang-undang. *****)

---

*) : Perubahan Pertama
**) : Perubahan Kedua
***) : Perubahan Ketiga
*****) : Perubahan Keempat

BAB IV
DEWAN PERTIMBANGAN AGUNG

Dihapus. ****)

BAB V
KEMENTERIAN NEGARA

Pasal 17

- (1) Presiden dibantu oleh menteri-menteri negara.
- (2) Menteri-menteri itu diangkat dan diberhentikan oleh Presiden. *)
- (3) Setiap menteri membidangi urusan tertentu dalam pemerintahan. *)
- (4) Pembentukan, perubahan, dan pembubaran kementerian negara diatur dalam undang-undang. ****)

BAB VI
PEMERINTAHAN DAERAH

Pasal 18

- (1) Negara Kesatuan Republik Indonesia dibagi atas daerah-daerah provinsi dan daerah provinsi itu dibagi atas kabupaten dan kota, yang tiap-tiap provinsi, kabupaten, dan kota itu mempunyai pemerintahan daerah, yang diatur dengan undang-undang. **)
- (2) Pemerintahan daerah provinsi, daerah kabupaten, dan kota mengatur dan mengurus sendiri urusan pemerintahan menurut asas otonomi dan tugas pembantuan. **)
- (3) Pemerintahan daerah provinsi, daerah kabupaten, dan kota memiliki Dewan Perwakilan Rakyat Daerah yang anggota-anggotanya dipilih melalui pemilihan umum. **)
- (4) Gubernur, Bupati, dan Walikota masing-masing sebagai kepala pemerintah daerah provinsi, kabupaten, dan kota dipilih secara demokratis. **)
- (5) Pemerintahan daerah menjalankan otonomi seluas-luasnya, kecuali urusan pemerintahan yang oleh undang-undang ditentukan sebagai urusan Pemerintah Pusat. **)

---

*) : Perubahan Pertama

**) : Perubahan Kedua

***) : Perubahan Ketiga

****) : Perubahan Keempat

- (6) Pemerintahan daerah berhak menetapkan peraturan daerah dan peraturan-peraturan lain untuk melaksanakan otonomi dan tugas pembantuan. **)
- (7) Susunan dan tata cara penyelenggaraan pemerintahan daerah diatur dalam undang-undang. **)

Pasal 18A

- (1) Hubungan wewenang antara pemerintah pusat dan pemerintahan daerah provinsi, kabupaten, dan kota, atau antara provinsi dan kabupaten dan kota, diatur dengan undang-undang dengan memperhatikan kekhususan dan keragaman daerah. **)
- (2) Hubungan keuangan, pelayanan umum, pemanfaatan sumber daya alam dan sumber daya lainnya antara pemerintah pusat dan pemerintahan daerah diatur dan dilaksanakan secara adil dan selaras berdasarkan undang-undang. **)

Pasal 18B

- (1) Negara mengakui dan menghormati satuan-satuan pemerintahan daerah yang bersifat khusus atau bersifat istimewa yang diatur dengan undang-undang. **)
- (2) Negara mengakui dan menghormati kesatuan-kesatuan masyarakat hukum adat beserta hak-hak tradisionalnya sepanjang masih hidup dan sesuai dengan perkembangan masyarakat dan prinsip Negara Kesatuan Republik Indonesia, yang diatur dalam undang-undang. **)

**BAB VII
DEWAN PERWAKILAN RAKYAT**

Pasal 19

- (1) Anggota Dewan Perwakilan Rakyat dipilih melalui pemilihan umum. **)
- (2) Susunan Dewan Perwakilan Rakyat diatur dengan undang-undang. **)
- (3) Dewan Perwakilan Rakyat bersidang sedikitnya sekali dalam setahun. **)

---

*) : Perubahan Pertama
**) : Perubahan Kedua
***) : Perubahan Ketiga
****) : Perubahan Keempat

Pasal 20

- (1) Dewan Perwakilan Rakyat memegang kekuasaan membentuk undang-undang. *)
- (2) Setiap rancangan undang-undang dibahas oleh Dewan Perwakilan Rakyat dan Presiden untuk mendapat persetujuan bersama. *)
- (3) Jika rancangan undang-undang itu tidak mendapat persetujuan bersama, rancangan undang-undang itu tidak boleh diajukan lagi dalam persidangan Dewan Perwakilan Rakyat masa itu. *)
- (4) Presiden mengesahkan rancangan undang-undang yang telah disetujui bersama untuk menjadi undang-undang. *)
- (5) Dalam hal rancangan undang-undang yang telah disetujui bersama tersebut tidak disahkan oleh Presiden dalam waktu tiga puluh hari semenjak rancangan undang-undang tersebut disetujui, rancangan undang-undang tersebut sah menjadi undang-undang dan wajib diundangkan. **)

Pasal 20A

- (1) Dewan Perwakilan Rakyat memiliki fungsi legislasi, fungsi anggaran, dan fungsi pengawasan. **)
- (2) Dalam melaksanakan fungsinya, selain hak yang diatur dalam pasal-pasal lain Undang-Undang Dasar ini, Dewan Perwakilan Rakyat mempunyai hak interpelasi, hak angket, dan hak menyatakan pendapat. **)
- (3) Selain hak yang diatur dalam pasal-pasal lain Undang-Undang Dasar ini, setiap anggota Dewan Perwakilan Rakyat mempunyai hak mengajukan pertanyaan, menyampaikan usul dan pendapat serta hak imunitas. **)
- (4) Ketentuan lebih lanjut tentang hak Dewan Perwakilan Rakyat dan hak anggota Dewan Perwakilan Rakyat diatur dalam undang-undang. **)

Pasal 21

Anggota Dewan Perwakilan Rakyat berhak mengajukan usul rancangan undang-undang. *)

---

*) : Perubahan Pertama
**) : Perubahan Kedua
***) : Perubahan Ketiga
****) : Perubahan Keempat

Pasal 22

- (1) Dalam hal ihwal kegentingan yang memaksa, Presiden berhak menetapkan peraturan pemerintah sebagai pengganti undang-undang.
- (2) Peraturan pemerintah itu harus mendapat persetujuan Dewan Perwakilan Rakyat dalam persidangan yang berikut.
- (3) Jika tidak mendapat persetujuan, maka peraturan pemerintah itu harus dicabut.

Pasal 22A

Ketentuan lebih lanjut tentang tata cara pembentukan undang-undang diatur dengan undang-undang. **)

Pasal 22B

Anggota Dewan Perwakilan Rakyat dapat diberhentikan dari jabatannya, yang syarat-syarat dan tata caranya diatur dalam undang-undang. **)

BAB VIIA***)
DEWAN PERWAKILAN DAERAH

Pasal 22C

- (1) Anggota Dewan Perwakilan Daerah dipilih dari setiap provinsi melalui pemilihan umum. ***)
- (2) Anggota Dewan Perwakilan Daerah dari setiap provinsi jumlahnya sama dan jumlah seluruh anggota Dewan Perwakilan Daerah itu tidak lebih dari sepertiga jumlah anggota Dewan Perwakilan Rakyat. ***)
- (3) Dewan Perwakilan Daerah bersidang sedikitnya sekali dalam setahun. ***)
- (4) Susunan dan kedudukan Dewan Perwakilan Daerah diatur dengan undang-undang. ***)

Pasal 22D

- (1) Dewan Perwakilan Daerah dapat mengajukan kepada Dewan Perwakilan Rakyat rancangan undang-undang yang berkaitan dengan

---

*) : Perubahan Pertama
**) : Perubahan Kedua
***) : Perubahan Ketiga
****) : Perubahan Keempat

otonomi daerah, hubungan pusat dan daerah, pembentukan dan pemekaran serta penggabungan daerah, pengelolaan sumber daya alam dan sumber daya ekonomi lainnya, serta yang berkaitan dengan perimbangan keuangan pusat dan daerah. ***)

- (2) Dewan Perwakilan Daerah ikut membahas rancangan undang-undang yang berkaitan dengan otonomi daerah; hubungan pusat dan daerah; pembentukan, pemekaran, dan penggabungan daerah; pengelolaan sumber daya alam dan sumber daya ekonomi lainnya, serta perimbangan keuangan pusat dan daerah; serta memberikan pertimbangan kepada Dewan Perwakilan Rakyat atas rancangan undang-undang anggaran pendapatan dan belanja negara dan rancangan undang-undang yang berkaitan dengan pajak, pendidikan, dan agama. ***)
- (3) Dewan Perwakilan Daerah dapat melakukan pengawasan atas pelaksanaan undang-undang mengenai : otonomi daerah, pembentukan, pemekaran dan penggabungan daerah, hubungan pusat dan daerah, pengelolaan sumber daya alam dan sumber daya ekonomi lainnya, pelaksanaan anggaran pendapatan dan belanja negara, pajak, pendidikan, dan agama serta menyampaikan hasil pengawasannya itu kepada Dewan Perwakilan Rakyat sebagai bahan pertimbangan untuk ditindaklanjuti. ***)
- (4) Anggota Dewan Perwakilan Daerah dapat diberhentikan dari jabatannya, yang syarat-syarat dan tata caranya diatur dalam undang-undang. ***)

BAB VIIB*) PEMILIHAN UMUM**

Pasal 22E

- (1) Pemilihan umum dilaksanakan secara langsung, umum, bebas, rahasia, jujur, dan adil setiap lima tahun sekali. ***)
- (2) Pemilihan umum diselenggarakan untuk memilih anggota Dewan Perwakilan Rakyat, Dewan Perwakilan Daerah, Presiden dan Wakil Presiden dan Dewan Perwakilan Rakyat Daerah. ***)
- (3) Peserta pemilihan umum untuk memilih anggota Dewan Perwakilan Rakyat dan anggota Dewan Perwakilan Rakyat Daerah adalah partai politik. ***)

---

*) : Perubahan Pertama
**) : Perubahan Kedua
***) : Perubahan Ketiga
****) : Perubahan Keempat

- (4) Peserta pemilihan umum untuk memilih anggota Dewan Perwakilan Daerah adalah perseorangan. ***)
- (5) Pemilihan umum diselenggarakan oleh suatu komisi pemilihan umum yang bersifat nasional, tetap, dan mandiri. ***)
- (6) Ketentuan lebih lanjut tentang pemilihan umum diatur dengan undang-undang. ***)

BAB VIII HAL KEUANGAN

Pasal 23

- (1) Anggaran pendapatan dan belanja negara sebagai wujud dari pengelolaan keuangan negara ditetapkan setiap tahun dengan undang-undang dan dilaksanakan secara terbuka dan bertanggung jawab untuk sebesar-besarnya kemakmuran rakyat. ***)
- (2) Rancangan undang-undang anggaran pendapatan dan belanja negara diajukan oleh Presiden untuk dibahas bersama Dewan Perwakilan Rakyat dengan memperhatikan pertimbangan Dewan Perwakilan Daerah. ***)
- (3) Apabila Dewan Perwakilan Rakyat tidak menyetujui rancangan anggaran pendapatan dan belanja negara yang diusulkan oleh Presiden, Pemerintah menjalankan Anggaran Pendapatan dan Belanja Negara tahun yang lalu. ***)

Pasal 23A

Pajak dan pungutan lain yang bersifat memaksa untuk keperluan negara diatur dengan undang-undang. ***)

Pasal 23B

Macam dan harga mata uang ditetapkan dengan undang-undang. *****)

Pasal 23C

Hal-hal lain mengenai keuangan negara diatur dengan undang-undang. ***)

---

*) : Perubahan Pertama
**) : Perubahan Kedua
***) : Perubahan Ketiga
*****) : Perubahan Keempat

Pasal 23D

Negara memiliki suatu bank sentral yang susunan, kedudukan, kewenangan, tanggung jawab, dan independensinya diatur dengan undang-undang. ****)

BAB VIII^{***})
BADAN PEMERIKSA KEUANGAN

Pasal 23E

- (1) Untuk memeriksa pengelolaan dan tanggung jawab tentang keuangan negara diadakan satu Badan Pemeriksa Keuangan yang bebas dan mandiri. ***)
- (2) Hasil pemeriksaan keuangan negara diserahkan kepada Dewan Perwakilan Rakyat, Dewan Perwakilan Daerah, dan Dewan Perwakilan Rakyat Daerah, sesuai dengan kewenangannya. ***)
- (3) Hasil pemeriksaan tersebut ditindaklanjuti oleh lembaga perwakilan dan/atau badan sesuai dengan undang-undang. ***)

Pasal 23F

- (1) Anggota Badan Pemeriksa Keuangan dipilih oleh Dewan Perwakilan Rakyat dengan memperhatikan pertimbangan Dewan Perwakilan Daerah dan diresmikan oleh Presiden. ***)
- (2) Pimpinan Badan Pemeriksa Keuangan dipilih dari dan oleh anggota. ***)

Pasal 23G

- (1). Badan Pemeriksa Keuangan berkedudukan di ibu kota negara, dan memiliki perwakilan di setiap provinsi. ***)
- (2). Ketentuan lebih lanjut mengenai Badan Pemeriksa Keuangan diatur dengan undang-undang. ***)

---

*) : Perubahan Pertama
**) : Perubahan Kedua
***) : Perubahan Ketiga
****) : Perubahan Keempat

**BAB IX
KEKUASAAN KEHAKIMAN**

Pasal 24

- (1) Kekuasaan kehakiman merupakan kekuasaan yang merdeka untuk menyelenggarakan peradilan guna menegakkan hukum dan keadilan. ***)
- (2) Kekuasaan kehakiman dilakukan oleh sebuah Mahkamah Agung dan badan peradilan yang berada di bawahnya dalam lingkungan peradilan umum, lingkungan peradilan agama, lingkungan peradilan militer, lingkungan peradilan tata usaha negara, dan oleh sebuah Mahkamah Konstitusi. ***)
- (3) Badan-badan lain yang fungsinya berkaitan dengan kekuasaan kehakiman diatur dalam undang-undang. ****)

Pasal 24A

- (1) Mahkamah Agung berwenang mengadili pada tingkat kasasi, menguji peraturan perundang-undangan di bawah undang-undang terhadap undang-undang, dan mempunyai wewenang lainnya yang diberikan oleh undang-undang. ***)
- (2) Hakim agung harus memiliki integritas dan kepribadian yang tidak tercela, adil, profesional, dan berpengalaman di bidang hukum. ***)
- (3) Calon hakim agung diusulkan Komisi Yudisial kepada Dewan Perwakilan Rakyat untuk mendapatkan persetujuan dan selanjutnya ditetapkan sebagai hakim agung oleh Presiden. ***)
- (4) Ketua dan wakil ketua Mahkamah Agung dipilih dari dan oleh hakim agung. ***)
- (5) Susunan, kedudukan, keanggotaan, dan hukum acara Mahkamah Agung serta badan peradilan di bawahnya diatur dengan undang-undang. ***)

Pasal 24B

- (1) Komisi Yudisial bersifat mandiri yang berwenang mengusulkan pengangkatan hakim agung dan mempunyai wewenang lain dalam rangka menjaga dan menegakkan kehormatan, keluhuran martabat, serta perilaku hakim. ***)

---

*) : Perubahan Pertama
**) : Perubahan Kedua
***) : Perubahan Ketiga
****) : Perubahan Keempat

- (2) Anggota Komisi Yudisial harus mempunyai pengetahuan dan pengalaman di bidang hukum serta memiliki integritas dan kepribadian yang tidak tercela. ***)
- (3) Anggota Komisi Yudisial diangkat dan diberhentikan oleh Presiden dengan persetujuan Dewan Perwakilan Rakyat. ***)
- (4) Susunan, kedudukan, dan keanggotaan Komisi Yudisial diatur dengan undang-undang. ***)

Pasal 24C

- (1) Mahkamah Konstitusi berwenang mengadili pada tingkat pertama dan terakhir yang putusannya bersifat final untuk menguji undang-undang terhadap Undang-Undang Dasar, memutus sengketa kewenangan lembaga negara yang kewenangannya diberikan oleh Undang-Undang Dasar, memutus pembubaran partai politik, dan memutus perselisihan tentang hasil pemilihan umum. ***)
- (2) Mahkamah Konstitusi wajib memberikan putusan atas pendapat Dewan Perwakilan Rakyat mengenai dugaan pelanggaran oleh Presiden dan/atau Wakil Presiden menurut Undang-Undang Dasar. ***)
- (3) Mahkamah Konstitusi mempunyai sembilan orang anggota hakim konstitusi yang ditetapkan oleh Presiden, yang diajukan masing-masing tiga orang oleh Mahkamah Agung, tiga orang oleh Dewan Perwakilan Rakyat, dan tiga orang oleh Presiden. ***)
- (4) Ketua dan Wakil Ketua Mahkamah Konstitusi dipilih dari dan oleh hakim konstitusi. ***)
- (5) Hakim konstitusi harus memiliki integritas dan kepribadian yang tidak tercela, adil, negarawan yang menguasai konstitusi dan ketatanegaraan, serta tidak merangkap sebagai pejabat negara. ***)
- (6) Pengangkatan dan pemberhentian hakim konstitusi, hukum acara serta ketentuan lainnya tentang Mahkamah Konstitusi diatur dengan undang-undang. ***)

Pasal 25

Syarat-syarat untuk menjadi dan untuk diperhentikan sebagai hakim ditetapkan dengan undang-undang.

---

*) : Perubahan Pertama
**) : Perubahan Kedua
***) : Perubahan Ketiga
****) : Perubahan Keempat

**BAB IXA^{**})
WILAYAH NEGARA**

Pasal 25A ^{****})

Negara Kesatuan Republik Indonesia adalah sebuah negara kepulauan yang berciri Nusantara dengan wilayah yang batas-batas dan hak-haknya ditetapkan dengan undang-undang. ^{**})

**BAB X
WARGA NEGARA DAN PENDUDUK^{**})**

Pasal 26

- (1) Yang menjadi warga negara ialah orang-orang bangsa Indonesia asli dan orang-orang bangsa lain yang disahkan dengan undang-undang sebagai warga negara.
- (2) Penduduk ialah warga negara Indonesia dan orang asing yang bertempat tinggal di Indonesia. ^{**})
- (3) Hal-hal mengenai warga negara dan penduduk diatur dengan undang-undang. ^{**})

Pasal 27

- (1) Segala warga negara bersamaan kedudukannya di dalam hukum dan pemerintahan dan wajib menjunjung hukum dan pemerintahan itu dengan tidak ada kecualinya.
- (2) Tiap-tiap warga negara berhak atas pekerjaan dan penghidupan yang layak bagi kemanusiaan.
- (3) Setiap warga negara berhak dan wajib ikut serta dalam upaya pembelaan negara. ^{**})

Pasal 28

Kemerdekaan berserikat dan berkumpul, mengeluarkan pikiran dengan lisan dan tulisan dan sebagainya ditetapkan dengan undang-undang.

---

^{*)} : Perubahan Pertama
^{**}) : Perubahan Kedua
^{***)} : Perubahan Ketiga
^{****}) : Perubahan Keempat

BAB XA^{**})
HAK ASASI MANUSIA

Pasal 28A

Setiap orang berhak untuk hidup serta berhak mempertahankan hidup dan kehidupannya. ^{**})

Pasal 28B

- (1) Setiap orang berhak membentuk keluarga dan melanjutkan keturunan melalui perkawinan yang sah. ^{**})
- (2) Setiap anak berhak atas kelangsungan hidup, tumbuh, dan berkembang serta berhak atas perlindungan dari kekerasan dan diskriminasi. ^{**})

Pasal 28C

- (1) Setiap orang berhak mengembangkan diri melalui pemenuhan kebutuhan dasarnya, berhak mendapat pendidikan dan memperoleh manfaat dari ilmu pengetahuan dan teknologi, seni dan budaya, demi meningkatkan kualitas hidupnya dan demi kesejahteraan umat manusia. ^{**})
- (2) Setiap orang berhak untuk memajukan dirinya dalam memperjuangkan haknya secara kolektif untuk membangun masyarakat, bangsa, dan negaranya. ^{**})

Pasal 28D

- (1) Setiap orang berhak atas pengakuan, jaminan, perlindungan, dan kepastian hukum yang adil serta perlakuan yang sama di hadapan hukum. ^{**})
- (2) Setiap orang berhak untuk bekerja serta mendapat imbalan dan perlakuan yang adil dan layak dalam hubungan kerja. ^{**})
- (3) Setiap warga negara berhak memperoleh kesempatan yang sama dalam pemerintahan. ^{**})
- (4) Setiap orang berhak atas status kewarganegaraan. ^{**})

Pasal 28E

- (1) Setiap orang bebas memeluk agama dan beribadat menurut agamanya,

---

^{*)} : Perubahan Pertama
^{**}) : Perubahan Kedua
^{***)} : Perubahan Ketiga
^{****}) : Perubahan Keempat

- memilih pendidikan dan pengajaran, memilih pekerjaan, memilih kewarganegaraan, memilih tempat tinggal di wilayah negara dan meninggalkannya, serta berhak kembali. **)
- (2) Setiap orang berhak atas kebebasan meyakini kepercayaan, menyatakan pikiran dan sikap, sesuai dengan hati nuraninya. **)
  - (3) Setiap orang berhak atas kebebasan berserikat, berkumpul, dan mengeluarkan pendapat. **)

Pasal 28F

Setiap orang berhak untuk berkomunikasi dan memperoleh informasi untuk mengembangkan pribadi dan lingkungan sosialnya, serta berhak untuk mencari, memperoleh, memiliki, menyimpan, mengolah, dan menyampaikan informasi dengan menggunakan segala jenis saluran yang tersedia. **)

Pasal 28G

- (1) Setiap orang berhak atas perlindungan diri pribadi, keluarga, kehormatan, martabat, dan harta benda yang di bawah kekuasaannya, serta berhak atas rasa aman dan perlindungan dari ancaman ketakutan untuk berbuat atau tidak berbuat sesuatu yang merupakan hak asasi. **)
- (2) Setiap orang berhak untuk bebas dari penyiksaan atau perlakuan yang merendahkan derajat martabat manusia dan berhak memperoleh suaka politik dari negara lain. **)

Pasal 28H

- (1) Setiap orang berhak hidup sejahtera lahir dan batin, bertempat tinggal, dan mendapatkan lingkungan hidup yang baik dan sehat serta berhak memperoleh pelayanan kesehatan. **)
- (2) Setiap orang berhak mendapat kemudahan dan perlakuan khusus untuk memperoleh kesempatan dan manfaat yang sama guna mencapai persamaan dan keadilan. **)
- (3) Setiap orang berhak atas jaminan sosial yang memungkinkan pengembangan dirinya secara utuh sebagai manusia yang bermartabat. **)
- (4) Setiap orang berhak mempunyai hak milik pribadi dan hak milik tersebut tidak boleh diambil alih secara sewenang-wenang oleh siapa pun. **)

---

*) : Perubahan Pertama
**) : Perubahan Kedua
***) : Perubahan Ketiga
****) : Perubahan Keempat

Pasal 28I

- (1) Hak untuk hidup, hak untuk tidak disiksa, hak kemerdekaan pikiran dan hati nurani, hak beragama, hak untuk tidak diperbudak, hak untuk diakui sebagai pribadi di hadapan hukum, dan hak untuk tidak dituntut atas dasar hukum yang berlaku surut adalah hak asasi manusia yang tidak dapat dikurangi dalam keadaan apa pun. **)
- (2) Setiap orang berhak bebas dari perlakuan yang bersifat diskriminatif atas dasar apa pun dan berhak mendapatkan perlindungan terhadap perlakuan yang bersifat diskriminatif itu. **)
- (3) Identitas budaya dan hak masyarakat tradisional dihormati selaras dengan perkembangan zaman dan peradaban. **)
- (4) Perlindungan, pemajuan, penegakan, dan pemenuhan hak asasi manusia adalah tanggung jawab negara, terutama pemerintah. **)
- (5) Untuk menegakkan dan melindungi hak asasi manusia sesuai dengan prinsip negara hukum yang demokratis, maka pelaksanaan hak asasi manusia dijamin, diatur, dan dituangkan dalam peraturan perundang-undangan. **)

Pasal 28J

- (1) Setiap orang wajib menghormati hak asasi manusia orang lain dalam tertib kehidupan bermasyarakat, berbangsa, dan bernegara. **)
- (2) Dalam menjalankan hak dan kebebasannya, setiap orang wajib tunduk kepada pembatasan yang ditetapkan dengan undang-undang dengan maksud semata-mata untuk menjamin pengakuan serta penghormatan atas hak dan kebebasan orang lain dan untuk memenuhi tuntutan yang adil sesuai dengan pertimbangan moral, nilai-nilai agama, keamanan, dan ketertiban umum dalam suatu masyarakat demokratis. **)

**BAB XI
AGAMA**

Pasal 29

- (1) Negara berdasar atas Ketuhanan Yang Maha Esa.
- (2) Negara menjamin kemerdekaan tiap-tiap penduduk untuk memeluk agamanya masing-masing dan untuk beribadat menurut agamanya dan kepercayaannya itu

---

*) : Perubahan Pertama
**) : Perubahan Kedua
***) : Perubahan Ketiga
****) : Perubahan Keempat

**BAB XII
PERTAHANAN DAN KEAMANAN NEGARA**)**

Pasal 30

- (1) Tiap-tiap warga negara berhak dan wajib ikut serta dalam usaha pertahanan dan keamanan negara. **)
- (2) Usaha pertahanan dan keamanan negara dilaksanakan melalui sistem pertahanan dan keamanan rakyat semesta oleh Tentara Nasional Indonesia dan Kepolisian Negara Republik Indonesia, sebagai kekuatan utama, dan rakyat, sebagai kekuatan pendukung. **)
- (3) Tentara Nasional Indonesia terdiri atas Angkatan Darat, Angkatan Laut, dan Angkatan Udara sebagai alat negara bertugas mempertahankan, melindungi, dan memelihara keutuhan dan kedaulatan negara. **)
- (4) Kepolisian Negara Republik Indonesia sebagai alat negara yang menjaga keamanan dan ketertiban masyarakat bertugas melindungi, mengayomi, melayani masyarakat, serta menegakkan hukum. **)
- (5) Susunan dan kedudukan Tentara Nasional Indonesia, Kepolisian Negara Republik Indonesia, hubungan kewenangan Tentara Nasional Indonesia dan Kepolisian Negara Republik Indonesia di dalam menjalankan tugasnya, syarat-syarat keikutsertaan warga negara dalam usaha pertahanan dan keamanan negara, serta hal-hal yang terkait dengan pertahanan dan keamanan diatur dengan undang-undang. **)

**BAB XIII
PENDIDIKAN DAN KEBUDAYAAN****)**

Pasal 31

- (1) Setiap warga negara berhak mendapat pendidikan. ****)
- (2) Setiap warga negara wajib mengikuti pendidikan dasar dan pemerintah wajib membiayainya. ****)
- (3) Pemerintah mengusahakan dan menyelenggarakan satu sistem pendidikan nasional, yang meningkatkan keimanan dan ketakwaan serta akhlak mulia dalam rangka mencerdaskan kehidupan bangsa, yang diatur dengan undang-undang. ****)
- (4) Negara memprioritaskan anggaran pendidikan sekurang-kurangnya dua puluh persen dari anggaran pendapatan dan belanja negara serta

---

*) : Perubahan Pertama
**) : Perubahan Kedua
***) : Perubahan Ketiga
****) : Perubahan Keempat

dari anggaran pendapatan dan belanja daerah untuk memenuhi kebutuhan penyelenggaraan pendidikan nasional. *****)

- (5) Pemerintah memajukan ilmu pengetahuan dan teknologi dengan menjunjung tinggi nilai-nilai agama dan persatuan bangsa untuk kemajuan peradaban serta kesejahteraan umat manusia. *****)

Pasal 32

- (1) Negara memajukan kebudayaan nasional Indonesia di tengah peradaban dunia dengan menjamin kebebasan masyarakat dalam memelihara dan mengembangkan nilai-nilai budayanya. *****)
- (2) Negara menghormati dan memelihara bahasa daerah sebagai kekayaan budaya nasional. *****)

BAB XIV PEREKONOMIAN NASIONAL DAN KESEJAHTERAAN SOSIAL ***)**

Pasal 33

- (1) Perekonomian disusun sebagai usaha bersama berdasar atas asas kekeluargaan.
- (2) Cabang-cabang produksi yang penting bagi negara dan yang menguasai hajat hidup orang banyak dikuasai oleh negara.
- (3) Bumi dan air dan kekayaan alam yang terkandung di dalamnya dikuasai oleh negara dan dipergunakan untuk sebesar-besar kemakmuran rakyat.
- (4) Perekonomian nasional diselenggarakan berdasar atas demokrasi ekonomi dengan prinsip kebersamaan, efisiensi berkeadilan, berkelanjutan, berwawasan lingkungan, kemandirian, serta dengan menjaga keseimbangan kemajuan dan kesatuan ekonomi nasional. *****)
- (5) Ketentuan lebih lanjut mengenai pelaksanaan pasal ini diatur dalam undang-undang. *****)

Pasal 34

- (1) Fakir miskin dan anak-anak yang terlantar dipelihara oleh negara. *****)

---

*) : Perubahan Pertama
**) : Perubahan Kedua
***) : Perubahan Ketiga
*****) : Perubahan Keempat

- (2) Negara mengembangkan sistem jaminan sosial bagi seluruh rakyat dan memberdayakan masyarakat yang lemah dan tidak mampu sesuai dengan martabat kemanusiaan. *****)
- (3) Negara bertanggung jawab atas penyediaan fasilitas pelayanan kesehatan dan fasilitas pelayanan umum yang layak. *****)
- (4) Ketentuan lebih lanjut mengenai pelaksanaan pasal ini diatur dalam undang-undang. *****)

**BAB XV
BENDERA, BAHASA, DAN LAMBANG NEGARA, SERTA LAGU
KEBANGSAAN**)**

Pasal 35

Bendera Negara Indonesia ialah Sang Merah Putih.

Pasal 36

Bahasa Negara ialah Bahasa Indonesia.

Pasal 36A

Lambang Negara ialah Garuda Pancasila dengan semboyan Bhinneka Tunggal Ika. **)

Pasal 36B

Lagu Kebangsaan ialah Indonesia Raya. **)

Pasal 36C

Ketentuan lebih lanjut mengenai Bendera, Bahasa, dan Lambang Negara, serta Lagu Kebangsaan diatur dengan undang-undang. **)

**BAB XVI
PERUBAHAN UNDANG-UNDANG DASAR**

Pasal 37

- (1) Usul perubahan pasal-pasal Undang-Undang Dasar dapat diagendakan dalam sidang Majelis Permusyawaratan Rakyat apabila diajukan oleh

---

*) : Perubahan Pertama
**) : Perubahan Kedua
***) : Perubahan Ketiga
*****) : Perubahan Keempat

- sekurang-kurangnya 1/3 dari jumlah anggota Majelis Permusyawaratan Rakyat. *****)
- (2) Setiap usul perubahan pasal-pasal Undang-Undang Dasar diajukan secara tertulis dan ditunjukkan dengan jelas bagian yang diusulkan untuk diubah beserta alasannya. *****)
  - (3) Untuk mengubah pasal-pasal Undang-Undang Dasar, Sidang Majelis Permusyawaratan Rakyat dihadiri oleh sekurang-kurangnya 2/3 dari jumlah anggota Majelis Permusyawaratan Rakyat. *****)
  - (4) Putusan untuk mengubah pasal-pasal Undang-Undang Dasar dilakukan dengan persetujuan sekurang-kurangnya lima puluh persen ditambah satu anggota dari seluruh anggota Majelis Permusyawaratan Rakyat. *****)
  - (5) Khusus mengenai bentuk Negara Kesatuan Republik Indonesia tidak dapat dilakukan perubahan. *****)

ATURAN PERALIHAN

Pasal I

Segala peraturan perundang-undangan yang ada masih tetap berlaku selama belum diadakan yang baru menurut Undang-Undang Dasar ini. *****)

Pasal II

Semua lembaga negara yang ada masih tetap berfungsi sepanjang untuk melaksanakan ketentuan Undang-Undang Dasar dan belum diadakan yang baru menurut Undang-Undang Dasar ini. *****)

Pasal III

Mahkamah Konstitusi dibentuk selambat-lambatnya pada 17 Agustus 2003 dan sebelum dibentuk segala kewenangannya dilakukan oleh Mahkamah Agung. *****)

ATURAN TAMBAHAN

Pasal I

Majelis Permusyawaratan Rakyat ditugasi untuk melakukan peninjauan terhadap materi dan status hukum Ketetapan Majelis

---

*) : Perubahan Pertama
)*) : Perubahan Kedua
)*)*) : Perubahan Ketiga
)*)*)*) : Perubahan Keempat

Permusyawaratan Rakyat Sementara dan Ketetapan Majelis Permusyawaratan Rakyat untuk diambil putusan pada Sidang Majelis Permusyawaratan Rakyat tahun 2003. ****)

Pasal II

Dengan ditetapkannya perubahan Undang-Undang Dasar ini, Undang-Undang Dasar Negara Republik Indonesia Tahun 1945 terdiri atas Pembukaan dan pasal-pasal. ****)

---

*) : Perubahan Pertama
**) : Perubahan Kedua
***) : Perubahan Ketiga
****) : Perubahan Keempat

BIODATA SINGKAT TIM PENERJEMAH

Drs. H. Karna Yudibrata lahir di Ciamis, 17 September 1936. Pernah menjabat sebagai Pembantu Rektor III IKIP/UPI, Ketua Umum Lembaga Bahasa dan Sastra Sunda (LBSS), dan Direktur ASTI/STSI Bandung. Dalam bidang kesenian, ia aktif di teater dan seni tari, bahkan pernah menjabat di Puspadaya Jawa Barat, Dewan Pertimbangan Kebudayaan Jawa Barat, serta mengelola Paguyuban Panglawungan Sastra Sunda (PP-SS). Minatnya terhadap kepenulisan dimulai sejak ia sekolah di SGA, kemudian lebih mendalam lagi ketika ia kuliah di Jurusan Bahasa dan Sastra Sunda FKIP Unpad. Beberapa karyanya telah dipublikasikan di majalah *Warga*, *Sipatahunan*, *Langensari*, *Mangle*, *Sunda*, *Baranangsiang*, dan *Hanjuang*. Karya sajaknya banyak yang dijadikan syair lagu, di antaranya *Seuneu Bandung* dan *Handaru Juang*. Buku-bukunya yang telah terbit di antaranya: *Nganti-nganti Dawuh* (1967), *Haleuang Tandang* (1975), dan *Kanyaah Kolot* (1988).

Drs. Usep Kuswari, M.Pd. lahir di Sukabumi, 19 Januari 1959. Menjabat sebagai Ketua Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah/Sunda (JPBD) FPBS UPI (2003-sekarang) dan Ketua Bidang Bahasa, Lembaga Bahasa dan Sastra Sunda, LBSS (2000-sekarang). Aktif dalam beberapa kegiatan penelitian, konsultan pendidikan, organisasi profesi, narasumber pada beberapa seminar/simposium/lokakarya terutama yang berkaitan dengan bidang bahasa, sastra dan pengajarannya. Selain sebagai staf pengajar di JPBD FPBS UPI, juga menjabat sebagai Ketua Lembaga Penelitian Unsur Cianjur. Beberapa karyanya pernah dipublikasikan di jurnal kampus dan dalam bentuk buku, di antaranya: *Padika Ngawulangkeun Piwulang Bahasa*, *Piwulang Bahasa*, *Bahasa Sunda Urang*, dan *Penilaian Berbasis Kelas dalam Pembelajaran Bahasa*. Kini menjabat sebagai sekretaris IKA JPBD FPBS UPI (1999-sekarang) dan sekretaris Paguyuban Guru Bahasa Sunda (2001-sekarang).

Drs. Ruswendi Permana, M.Hum. lahir di Tasikmalaya, 1 Januari 1959. Riwayat pendidikannya sejak Sekolah Dasar (SD) sampai Sekolah Menengah Atas (SMA) diselesaikan di Kota Tasikmalaya. S1 di Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah/Sunda (JPBD) FPBS UPI, S2 di Program Studi Ilmu Sastra Unpad, dan S3 tengah ditempuh di Sekolah Pascasarjana UPI. Pernah menjabat sebagai Sekretaris Lembaga Bahasa dan Sastra Sunda (LBSS). Selain menjadi staf pengajar di JPBD FPBS UPI, juga menjabat sebagai Kepala UPT Humas dan Protokol UPI. Sering terlibat dalam beberapa kegiatan penelitian yang berkaitan dengan bidang bahasa dan sastra Sunda, baik penelitian secara individu maupun kelompok, di antaranya mengenai cerita rakyat di beberapa wilayah di Jawa Barat.

Drs. Dingding Haerudin, M.Hum. lahir di Bandung, 22 Agustus 1964. Selain menjadi staf pengajar di Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah/Sunda (JPBD) FPBS UPI, juga pernah mengajar di SMP Pasundan 1 Bandung, SMP BPK Penabur 1 Bandung, dan di STKIP Bale Bandung. Beberapa karya tulisnya pernah dipublikasikan di *HU Pikiran Rakyat*, *Mangle*, *Cupumanik*, dan *Jurnal Pendidikan UPI*. Buku-bukunya yang telah diterbitkan di antaranya: *Pengajaran Bahasa dan Sastra Sunda untuk SLTP* (1997), *Pengantar Telaah Buku Teks Bahasa Sunda* (1999), *Kamus Bergambar Tiga Bahasa* (2003), *Ngaderes Buku Teks Bahasa Sunda* (2003), dan *Nyarita Bahasa Sunda* (2003). Aktif dalam beberapa kegiatan penelitian yang berkaitan dengan bidang bahasa, sastra dan pengajarannya. Kini menjabat sebagai Sekretaris JPBD FPBS UPI dan Sekretaris Lembaga Bahasa dan Sastra Sunda (LBSS).

Agus Suherman, S.Pd. lahir di Kecamatan Rongga, Kabupaten Bandung, 19 November 1971. Minatnya terhadap sastra mulai tumbuh sejak kuliah di Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah/Sunda (JPBD) FPBS UPI. Pernah mendapat penghargaan di bidang sastra, di antaranya tahun 1997 sebagai penulis sajak terbaik versi JPBD FPBS UPI, tahun 2001 bidang kritik sastra dari Yayasan Daya Budaya Pasundan (D.K. Ardiwinata), dan tahun 2003 bidang esai dari Lembaga Bahasa dan Sastra Sunda (LBSS). Beberapa karyanya pernah dipublikasikan di media massa, di antaranya di *Galura*, *Mangle*, *Cupumanik*, dan *Kujang (Koran Sunda)*. Selain itu, ada beberapa karya tulisnya yang telah dibukukan secara bersama-sama dengan pangarang lainnya (antologi). Aktif sebagai pengurus Paguyuban Panglawungan Sastra Sunda (PP-SS). Kini menjadi staf pengajar di JPBD FPBS UPI.

**PESERTA LOKAKARYA
PENGALIHBAHASAAN UUD 1945 KE DALAM BAHASA SUNDA
Bandung, 16 September dan 2 – 4 November 2006**

1. Prof. Dr. Iskandarwassid, M.Pd. (Guru Besar Universitas Pendidikan Indonesia)
2. Drs. H. Wahyu Wibisana (Budayawan)
3. Drs. Setia Permana (Ketua KPU Jabar/Dosen)
4. Dr. H. Dudung Rahmnat Hidayat, M.Pd. (Pembantu Dekan II FPBS Universitas Pendidikan Indonesia)
5. Drs. H. Elin Syamsuri (Dosen Universitas Pendidikan Indonesia/Budayawan)
6. Dr. H. Rahman, M.Pd. (Dosen Universitas Pendidikan Indonesia)
7. Drs. Ano Karsana, M.Pd. (Dosen Universitas Pendidikan Indonesia)
8. Drs. Dedi Koswara, M.Hum. (Dosen Universitas Pendidikan Indonesia)
9. Dr. Kalsum, M.Hum. (Dosen Universitas Padjajaran)
10. Drs. Tedi AN Muhtadin (Dosen Universitas Padjajaran)
11. Drs. Gugun Gunardi, M.Hum. (Pembantu Dekan III FASA Universitas Padjajaran)
12. Abdullah Mustappa (Sastrawan)
13. Aam Amilia (Sastrawan)
14. Yayat Hendayana (Budayawan)
15. Drs. Hawe Setiawan (Pakar Budaya)
16. Rahmat Taufiq Hidayat (Direktur Penerbitan Kiblat)
17. Darpan, S.Pd. (Guru SMPN 3 Pakenjeng, Garut/Sastrawan)
18. Dra. Tien Wartini, M.Hum. (Filolog)
19. Apan Kuswara (Staf JPBD FPBS Universitas Pendidikan Indonesia)
20. Deddy Windyagiri (Lembaga Bahasa dan Sastra Sunda/LBSS)
21. Ellin RN (Paguyuban Panglawungan Sastra Sunda/PPSS)
22. Yuliana Mustofa, S.S. (Pusat Studi Sunda)
23. Dra. Anne Erlyane (Balai Bahasa Bandung)
24. Drs. Karno Kartadibrata (Redaktur Majalah *Mangle*)
25. Hana Rohana (Redaktur Majalah *Mangle*)
26. Dadan Sutisna (Redaktur Majalah *Cupumanik*)
27. Agung YP Sastradiredja (Majalah *Cupumanik*)
28. Drs. Asep Ruhimat (Redaktur Koran Sunda)
29. Malik (SKM *Galura*)
30. Dhipa Galuh Purba (Redaktur Majalah *Seni Budaya*)
31. Adhika Nurkholis K. (Ketua Hima Pensatrada Universitas Pendidikan Indonesia)
32. Alam P.S. (Ketua Pamass FASA Universitas Padjajaran)
33. Sony Rosyan (*Kusnet*)

VISI

**Tegaknya konstitusi dalam rangka mewujudkan
cita negara hukum dan demokrasi
demi kehidupan kebangsaan dan kenegaraan
yang bermartabat.**

MISI

- **Mewujudkan Mahkamah Konstitusi
sebagai salah satu pelaku kekuasaan kehakiman
yang modern dan terpercaya.**
- **Membangun konstiusionalitas Indonesia
dan budaya sadar berkonsitusi.**

**MAHKAMAH KONSTITUSI
LEMBAGA NEGARA PENGAWAL KONSTITUSI**

Mahkamah Konstitusi Republik Indonesia
Jl. Medan Merdeka Barat No. 7, Jakarta 10110
Telp. (021) 3520173, 3520787
P.O. Box 9999 JKT 10000
www.mahkamahkonstitusi.go.id